

Dragomanen

12 / 2008-2010

Dragomanen

Årsskrift utgiven av
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
och
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

12 / 2008-2010

Omslagets framsida: Beyazıt moskén, Istanbul. Foto Johan Mårtelius, 2010.
Omslagets baksida: Den heliga källan i Labraunda. Foto Ali Konyalı, 2009.

Redaktör och ansvarig utgivare:
Annika Svahnström

Redaktionskommitté:
Helena Bani-Shoraka
Marianne Boqvist
Ashk Dahlén
Åsa Lundgren
Jan Olof Rosenqvist

Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar
© 2010 Dragomanen, författarna och fotograferna

Produktion: Mart Marend, Bokprojektet AB
Tryckeri: Tallinna Raamatutrükikoda, Eesti 2010

Dragomanen erhålles vid medlemskap i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
www.istanbulvanner.se

ISSN 1402-358X

Innehåll

Förord 5

Bilden av Istanbul – två perspektiv 7
KARIN ÅDAHL

Sultanmoskéerna och Istanbuls självbild 15
JOHAN MÅRTELIUS

Byggnad som symbol: Istanbuls avtryck i provinsen Damaskus 25
MARIANNE BOQVIST

Istanbul – den kristna trosbekännelsens födelsestad 32
CHRISTER HEDIN

Det osmanska riket: en modell för ett mångreligiöst och mångkulturellt Europa? 39
INGMAR KARLSSON

Osman Hamdi Bey och den turkiska fornminneslagen 48
PAAVO ROOS

"Platsens ande" – ny fotoutställning och publikation om Labraunda 59
JESPER BLID

Välskött ekonomi, högt anseende och effektiv förvaltning: grundval för Bysantinska rikets uthållighet 65
ANDREAS ÅDAHL

Mehmet Fatihs bysantinska palats 74
SIMON MALMBERG

Integritetens ö: Burgaz och den turkiske filmregissören Halit Refiğ 81
ÉVA ÁGNES CSATÓ och LARS JOHANSON

Turkisk litteraturanalys i takt med tiden 89
ELISABETH ÖZDALGA

Ulla Lundström, Aslı Erdoğans översättare 96
ANNIKA SVAHNSTRÖM

Utdrag ur "Staden i den röda kappan" av Aslı Erdoğan 98
i översättning från turkiska av ULLA LUNDSTRÖM

Ny litteratur 104

Transactions: Forskningsinstitutets internationella ansikte 106
INGELA NILSSON

Att förstärka ett kulturarv: Svenska palatset i Istanbul 109
ELISABET LORENZ WERNER

Forskningsinstitutets annex invigt 114
KARIN ÅDAHL

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 120

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner 121

Istanbulinstitutets Vänförenings resa till Istanbul 2010 122

Artikelförfattare 124

Förord

Istanbuls utnämning till europeisk kulturhuvudstad 2010 uppfattades av många i Turkiet som att portarna till EU nu slogs upp på vid gavel. På vissa håll inom unionen däremot muttrades det om att staden väl knappast kunde anses vara europeisk. Å andra sidan kände sig några turkar förnärmade över att Istanbul nämndes i samma andedrag som sådana landsortsstäder som Essen och Pécs, årets båda andra kulturhuvudstäder.

Utan tvivel är Istanbul med sin 2000-åriga historia som mötesplats mellan öst och väst väl förtjänt av den hedersamma utnämningen. Som sig bör är staden temat för denna utgåva av Dragomanen.

Inför och under kulturhuvudstadsåret har Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul och dess vänförening i Sverige ägnat speciell uppmärksamhet åt Konstantinopel/Istanbul. Redan våren 2009 arrangerades ett seminarium om "Bilden av Istanbul – osmanernas stad" på Medelhavsmuseet i Stockholm. Seminariet var en tribut till Forskningsinstitutets avgående direktör Karin Ådahl. Presentationerna återges i bearbetad form i denna utgåva av Dragomanen.

"Istanbul as seen from a distance" var titeln på en internationell konferens som ägde rum i månadsskiftet maj–juni 2010 på ön Heybeliada halvannan timmes båtresa från Istanbul. Bidragen speglade hur Istanbul betraktades av intellektuella bosatta i osmanska riket utanför huvudstaden och i angränsande länder under 1800-talet. Det var i Istanbul många av dem mötte de politiska idéer som på den tiden disku-

terades i Europa. Några fortsatte resan till Berlin, Paris eller London. För andra fick Istanbul representera Europa. Konferensen kommer att redovisas i Forskningsinstitutets serie *Transactions* under 2011. Initiativtagare var Forskningsinstitutets direktör Elisabeth Özdalga.

Sommarens universitetskurs på Forskningsinstitutet med rubriken "Turkey as a European Nation?" lockade inte mindre än 170 sökande till tjugofem platser. Det visar att åtminstone i Sverige är intresset för Turkiets plats i Europa oförändrat starkt.

I maj 2010 företog Istanbulinstitutets aktiva vänförening en studieresa till Istanbul, som kortfattat avrapporteras i årets Dragoman. Den fullständiga reseberättelsen återfinns på Vänföreningens hemsida.

Under året har Forskningsinstitutets efterlängtade annex med tio gästrum blivit färdigt. Bakgrunden till denna den största satsningen i institutets historia lämnas av Karin Ådahl.

Redaktören

Bilden av Istanbul – två perspektiv [1]

KARIN ÅDAHL

Under mer än trehundra år, från 1500-talets mitt till 1800-talets slut, skapades bilden av Istanbul ur två helt skilda perspektiv och ur två helt olika konstnärstraditioner. Den ena var de osmanska miniatyrmålarnas bild av den egna staden. Den andra var främlingens, västerlänningens, bild av världsstaden Konstantinopel.[2]

Först i slutet av 1800-talet förenades de två traditionerna, det österländska miniatyrmåleriet försvann och de turkiska konstnärerna anammade den västerländska utbildningen. Det var en lång process under vilka de två konsttraditionerna existerade sida vid sida i samma stad utan några beröringspunkter, med olika uppdragsgivare, olika mottagare och riktade mot olika världar.

Att *leva* i Istanbul och att *besöka* Istanbul innebär att man har olika bilder av staden och dess miljöer. I den stora staden, som bredde ut sig över både de europeiska och de asiatiska stränderna kring Bosporen redan före den osmanska erövringen, levde invånarna olika liv.

1 Presentation vid seminariet "Bilden av Istanbul – osmanernas stad" på Medelhavsmuseet den 3 mars 2009.

2 Konstantinopel var stadens namn under den bysantinska tiden (fram till 1453). Under den osmanska eran började namnet Istanbul att användas vid sidan av Konstantinopel. Först 1926 blev Istanbul stadens officiella namn.

Där fanns en komplexitet som innefattade såväl materiella levnadsförhållanden som religion och andligt liv, där fanns rikedom och armod sida vid sida. Tillvaron innanför stadens murar skiljde sig från den utanför dem, där livliga förbindelser med omvärlden hörde till dagordningen.

Konstnärer med olika ursprung, från öst och från väst, från olika tider och med olika konstnärliga traditioner och kunskaper skapade under mer än femhundra år sin bild av Istanbul. De tolkade samma stad men på olika sätt. Konstnärerna från väst arbetade med de kunskaper, de material och tekniker som de utbildats för i den västerländska traditionen. De osmanska konstnärerna verkade i den orientaliska miniatyrtraditionen, med dess speciella teknik och bildform, som överfördes till den osmanska världen främst från de iranska hovskolorna.

Det som förenade konstnärerna från öst och väst var fascinationen över det kosmopolitiska Istanbul, stadens läge vid vattnet och stadens liv, men också Istanbul som maktcentrum och scen för de osmanska sultanernas offentliga liv. Bilden av Istanbul skapades genom århundradena ur dessa två perspektiv: de osmanska konstnärernas bild av den egna staden – ett inifrånperspektiv – och besökarens bild av den främmande staden – ett utifrånperspektiv.

I detta sammanhang är det också möjligt att urskilja ytterligare ett mindre och mer begränsat perspektiv – Istanbul sett med de svenska betraktarnas ögon. De svenskar som från 1700-talets början skapade *sin* bild av Istanbul gav med sin kulturella bakgrund en tidtypisk upplevelse av staden och även de svenska konstnärernas bilder får därmed en allmängiltighet för sin tid. Svenska konstnärer under 1700- och 1800-talet var utbildade i en internationell tradition och skapade sina bilder utifrån samma förutsättningar som sina franska, tyska, engelska eller italienska kollegor.

Den osmanska traditionen

Vid 1400-talets mitt hade miniatyrmåleriet utvecklats mot en fulländning vid timuridernas hov i Iran. Under 1400- och 1500-talen illustrerades främst de episka verk som skrevs under 900–1200-talet, Firdausis *Shahnama*, (Konungaboken), och poetiska verk som Nizamis *Khamsa* (Fem berättelser). Tradition, stil och teknik var starkt befästa men i de persiska miniatyrerna förekom inte stadsbilder.

När Istanbul 1453 erövrades av Mehmet II fanns ännu inte etablerade miniatyrskolor i det osmanska riket, varken i Bursa, Edirne eller av naturliga skäl inte i Istanbul. Mehmet skulle senare, när han installerat sig Istanbul, inrätta ateljéer för såväl *nakkaşlar* (konstnärer) som *şahnameciler* (officiella hovpoeter, historieskrivare) men få illustrerade handskrifter är kända från 1400-talets Istanbul.

Först med Selim I:s erövring av Tabriz 1514 etablerades en miniatyrskola med de persiska miniatyrmålare som då fördes till Istanbul från Iran och en osmansk stil utvecklades vid det osmanska hovet. Stilen skulle nå sin höjdpunkt under Süleyman den store (regeringstid 1520–1566) i de stora album som då illustrerades med miniatyrer för att berätta om sultanens ceremonier och festligheter och framgångar i fält, t.ex. *Süleymannama* 1558.

Från sultan Süleymans tid härrör också den första bilden av Istanbul utförd av en osmansk konstnär. I en serie av 128 miniatyrer utförda av Nasuh Matracki från Süleymans fälttåg 1532–35 med bilder av de erövrade städerna finns också den välkända topografiska miniatyrmålningen över Istanbul där Matracki återger staden vid Bosporen och dess två stadsdelar på båda sidorna av Gyllene Hornet i ett fågelperspektiv. Den kartografiska bilden tycks påverkad av framställningar från 1400-talets slut utförda av västerländska konstnärer.

I stora album från 1500-talet, *Surnama* och *Hünernama*, skildras Istanbul genom de miljöer där sultanen visade sig vid särskilda tillfäl-

len. Topkapı-palatset andra gård och Hippodromen bildar bakgrund i stiliserade återgivningar av ceremonier i samband med firandet av profetens födelsedag, audienser eller de stora festparaderna på Hippodromen. Här finns också en samtida bild av Ibrahim Paşas palats från 1524, nu *Turkish and Islamic Arts Museum*. Byggnaderna är tecknade utan egentligt perspektiv, som kulisser med dekorativa fasader i miniatyrmåleriets tradition.

Västerlandets bild

Under Süleyman den stores regering anlände 1555 ambassadören Ogier Ghiselin de Busbecq, Karl V:s sändebud, till den osmanske sultanen. I de Busbecqs följe fanns den danske konstnären Melchior Lorich från Flensburg i Nordtyskland. Lorich var samtida med Süleymans hovkonstnär Matracki.

Med Lorichs stora panorama över Istanbul från höjderna i stadsdelen Pera på Gyllene Hornets norra sida och med utblick över Seraljudden och den historiska staden på andra sidan Gyllene Hornet, skapades en ny tradition. Lorichs panorama skulle under flera århundraden följas av liknande panoramaframställningar, alla i huvudsak tecknade från samma utsiktspunkt i Pera.

Den svenska bilden

De svenska bilderna är i detta sammanhang av stort intresse, både som i flera fall unika bidrag till den historiska bilden av Istanbul och som dokumentation av staden vid olika tidpunkter.

De äldsta bilderna är kanske de mest gåtfulla. I samband med sitt besök i Istanbul 1657–58 beställde det första svenska sändebudet till den osmanske sultanen, Claes Rålamb, en serie om tjugo målningar som visar sultanen Mehmet IV:s uttåg till Edirne med sitt stora följe. Bilden av staden torde föreställa processionsgatan mellan Topkapi-

Detalj ur de s.k. Rålambska tavlorna, Tab: S. Sultan Mehmet IV till häst. Okänd konstnär trol. 1658. Deposition i Nordiska Museet, Stockholm, från Rålambska Stiftelsen.

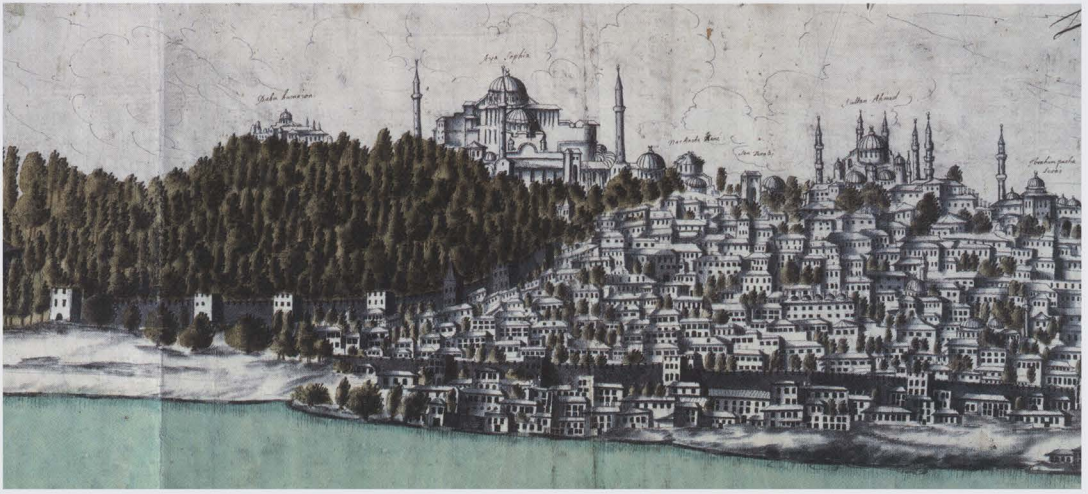
palatset och Edirneporten i stadsmuren, men inga byggnader kan identifieras. Husen är schematiskt återgivna, moskéerna fantasifulla och den monotona stadsbilden, som gradvis tunnas ut när processionen närmar sig stadsporten, avbryts endast av en byggnad som kanske föreställer Galata-tornet. Trots detta är bilderna av stort intresse som

de första som utförts för att ge en bild av Istanbul med ett perspektiv i markplanet såsom Rålamb, betraktaren, kunde se processionen passera med staden i bakgrunden. Konstnären är okänd.

1710 anlände Cornelius Loos till Istanbul och skulle där på uppdrag av Karl XII komma att utföra en spektakulär serie om 250 laverade och akvarellerade teckningar, varav 42 idag är bevarade. Kungen kunde av politiska skäl inte besöka Istanbul. Cornelius Loos' teckningar är med sin exakthet efterföljare till de teckningar som utfördes av Melchior Lorich etthundrafemtio år tidigare. Mellan dessa två konstnärers produktion finns inget jämförbart material. Loos dokumenterade staden i fyra stora panoramaframställningar men bevarade är också en serie bilder från Hagia Sofia, paviljonger och en teckning från norra sidan av Hippodromen. En mer lekfull bild visar Cornelius Loos i en liten båt på Bosporen.

Samtida med Loos var den betydligt mer kände flamländske konstnären Jean-Baptiste Vanmour som anlände till Istanbul 1699 och som skulle stanna i staden fram till sin död 1737. Från Vanmours ateljé kom en stor produktion av audiensbilder och målningar av turkiska män och kvinnor men framförallt en serie målningar från

Cornelius Loos. Detalj ur Panorama över Istanbul med Hagia Sofia. Tuschteckning och akvarell, 1710. Nationalmuseum, Stockholm.

Topkapı-palatset och från Istanbuls omgivningar. Tekniken att måla i olja på duk var ny men hade använts redan i Rålambs målningar från 1600-talets mitt.

I Vanmours efterföljd beställde de två bröderna Celsing, Carl-Gustaf och Ulric, svenska sändebud från 1745 till 1779, audiensbilder men också en serie målningar med huvudsakligen motiv från Bosporens stränder och Belgradskogen med nu försvunna byggnader och sommarplats. Samlingen, som nu finns hos familjen Celsing på Biby gård, är unik för sin tid. Två decennier senare skulle Topkapı-palatsets väggar prydas av liknande, om än enklare och mer naiva, målningar, de första i västerländsk stil i ett osmanskt sammanhang, liksom målningarna i Celsings samling utförda av okända konstnärer.

I slutet av 1700-talet publicerades det stora encyklopediska verket *Tableau général de l'Empire Othoman* med vyer från Istanbul utförda av främst franska konstnärer. Författaren var den armeniske dragomanen, sedermera ministern, vid den svenska beskickningen Mouradgea d'Ohsson.

Först i mitten av 1800-talet vänds de svenska blickarna tillbaka mot staden när Carl Peter von Heidenstam och Carl Gustaf Löwenhielm,

Carl Peter von Heidenstam. Vy över Hippodromen, akvarell, 1820-talet.
Kungl. Biblioteket, Stockholm.

båda svenska diplomater, målar akvareller som dokumenterar platser och byggnader i Istanbul och vid Bosporen.

En ny tid

Redan i början av 1700-talet befann sig den osmanska miniatyrkonsten i sitt slutskede om än med en renässans under den framstående konstnären Levni, samtida med Vanmour. Konstformen överlevde dock inte 1700-talet.

Under mer än tvåhundra år hade två bildtraditioner levt sida vid sida i Istanbul, de osmanska miniatyrmålarna innanför Topkapıpalatsets murar i sultanens hovverkstäder och de utländska konstnärerna i västerlänningarnas kvarter i Pera, utan kontakter sinsemellan och utan att påverka varandra.

Förändringen skulle komma under senare hälften av 1800-talet när Turkiet gick mot reformer och modernisering och allt mer närmade sig väst. Liksom i Europa fick eleverna vid militärhögskolorna nu klassisk utbildning i teckning. 1882 grundades konstakademien i Istanbul och konstnärerna kunde få utbildning i måleri i den västerländska traditionen.

De två kulturerna skulle mötas i två målningar, den ena från 1885 den andra från 1910. 1885 målade Anders Zorn, på bröllopsresa i Istanbul, *Kaikroddaren på Bosporen*. 1910 målar sultanen Abdülmecit *Dimman*, motivet är en ensam båt på Bosporen i morgondimma. Båda var påverkade av impressionismen och ser staden i den säregna skimrande atmosfär som vilar över Bosporens vatten, de har samma akademiska utbildning men olika bakgrund i skilda kulturer.

Kanske var utvecklingen oundviklig. Det osmanska miniatyrmåleri med sina formaliserade, stiliserade framställningar kunde inte överleva i en förändrad värld där västerlandets mer realistiska bilder, så småningom också fotot, medförde en annan syn på bildkonsten.

Sultanmoskéerna och Istanbuls självbild [1]

JOHAN MÅRTELIUS

Bilden av Istanbul, stadsbilden, hur ser den egentligen ut? En historiskt väl etablerad mental bild av staden verkar fortfarande giltig, trots alla sentida förändringar. Den som från höjderna norr om Gyllene Hornet eller från Eyüps terrasser beskådar det som numera kallas den historiska halvön kan rätt väl känna igen stadsbilden från klassiska vyer, som Melchior Lorichs panorama från 1559 eller Cornelius Loos hundrafemtio år senare. En längs sluttningarna klättrande ganska småskalig, horisontellt skiktad bebyggelse armeras av ett antal kluster där kupoler eller kupolliknande formationer, större och mindre, höjer sig i mjuka konturer som kontrasteras av spetsiga minareter. Det som fortfarande ger prägel åt silhuett och taklandskap är alltså serien av kupolkrönta moskéer med alla deras tillhörande institutioner. Särskilt dominerar de större moskékomplex som sultanerna lät anlägga, med vardera minst två minareter.

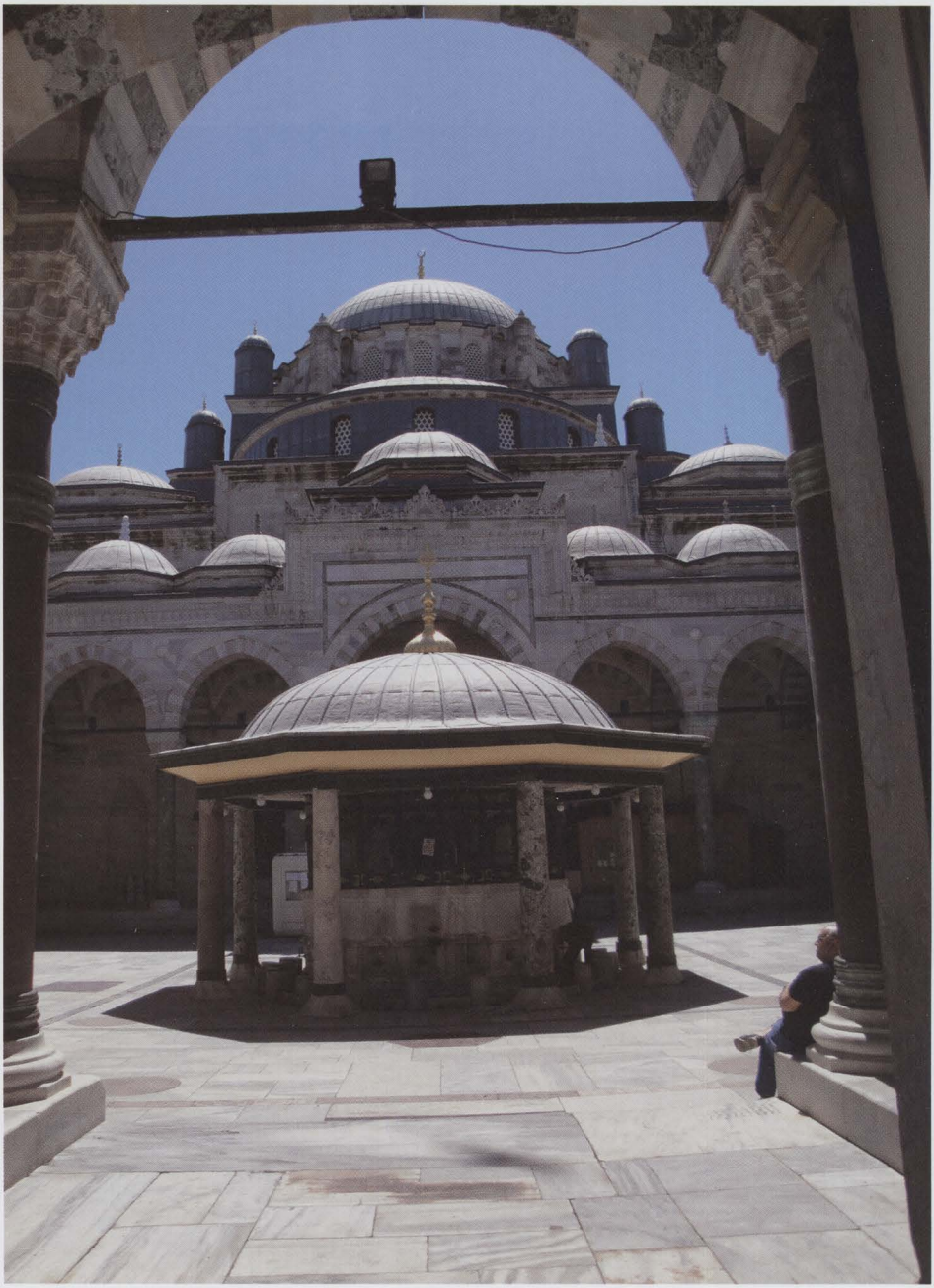
Den första och största av sultanmoskéerna tillkom ju dock niohundra år före osmanernas 1400-tal. Vishetskyrkan, Hagia Sofia, tecknar sig i stadspanoramat som en moské bland de övriga, och i åtmins-

1 Presentation vid seminariet "Bilden av Istanbul – osmanernas stad" på Medelhavsmuseet den 3 mars 2009.

tone vissa vyer som den mest dominerande av dem. Omedelbart efter Sultan Mehmets erövring 1453 omvandlades Justinianus kyrka till en moské, som därefter fick stå modell för de nya kupolbyggnaderna som adderades, spridda över stadens olika höjder. Så har det i varje fall kunnat beskrivas. I Gustaf Munthes bok om Islams konst från 1919, i princip den första i sitt ämne på svenska, introduceras det lilla avsnittet om osmansk arkitektur med tesen att det var "Sofiakyrkan i Konstantinopel" som "omedelbart inspirerade den nya kraftutvecklingen". Om stadens första nybyggda sultanmoské, Mehmet Fatihs, heter det sedan: "Att Hagia Sofia tjänat som förebild ligger i öppen dag." Och om Beyazıts därpå följande sultanmoské får vi veta att den är "än mer beroende av Hagia Sofia." På liknande sätt har andra beskrivit moskéarkitekturens relation till Hagia Sofia.

Mehmet Fatihs moské, påbörjad ett årtionde efter erövrandet av staden, byggdes på platsen för en annan kyrka från Justinianus tid, Apostlakyrkan. Till skillnad från Hagia Sofia sparades här inte den gamla arkitekturen, utan ersattes av en helt ny byggnad. Kanske ansågs Apostlakyrkans korsform mindre lämpad att överta, kanske var det också viktigt att som komplement till den konverterade Hagia Sofia manifestera en ny arkitektur. Men varför, om det nu stämmer, valdes i så fall Hagia Sofia "som förebild"?

Med sitt på bredden utsträckta bönerum, där en central kupol kantas av mindre i halverad skala påminde Mehmets moské snarare om den närmaste föregångaren, Murat II:s moské i Edirne, ofta kallad Üç Şerefeli, "med tre balkonger", efter uppbyggnaden hos sin största minaret. Den följer i sin tur en tradition som hör samman med den islamiska bönen, där anknytningar kan spåras till äldre turkiska och arabiska moskéer, inklusive den klassiska Umayyadmoskén i Damaskus. Här finns ingen synlig koppling till Hagia Sofia. Men Mehmets moské utvecklade föregångaren i Edirne genom att rummet förläng-

Beyazıts moské sedd från mittaxelns entré till den inre gården, där siktlinjen låter den centrala kupolen kröna den närmaste av de båda halvkupolerna, sedd över portikens mindre kupoler och gårdsmittens låga kupol över şadırvan. Samtliga foton författaren.

des med en halvkupol närmast mihraben. Det förändrade knappast känslan av moskéns sammanhållna, på bredden utsträckta rymd, men förutom att rummet förstorades gav det framför allt åt den yttre profilen en likhet med Hagia Sofia. Att Mehmets moské här knöt an till Justinianus kyrka noterades också av Tursun Beg, den samtida krönikören, men han betonade att den därutöver hade sina egna överlägsna kvaliteter. Relationen till Hagia Sofia gällde alltså det krönande kupolsystemet. Men kopplingen förstärktes snart när den gamla kyrkans kontur, likt moskéns, ramades in av två slanka, kolonnlika minareter.

(I Mehmets stora anläggning förstördes senare själva moskén och minareterna i en jordbävning 1766, och återuppbyggdes i lätt modifierad form.)

Beyazıt II och Selim I

Nästa sultanmoské att byggas var Beyazıts, som fick sin plats vid det gamla Forum Tauri, intill Mehmets nya basarkomplex och ungefär halvvägs mellan Hagia Sofia och Mehmets moské. Även här finns kopplingar bakåt i moskéernas typologi. Framför allt handlar det om kvadraten som planfigur, arketypisk i arabiska moskéer som den berömda mezquitan i Cordova i sin ursprungsform. Men där inklude-

Vyerna av det historiska Istanbul domineras fortfarande av moskékomplexens kupolserier. Över Gyllene Hornet från Galatatornet tecknar sig från vänster Hagia Sofia med sina på 1400- och 1500-talen adderade minareter, Sultan Ahmets moské (1609–16), Nurosmaniye (1749–55), Beyazıts moské (1501–06), Süleymaniye (1550–57), Şehzademoskén (1543–48).

ras både gård och bönerum i kvadratplanen, liksom i Murats moské i Edirne. I Beyazıts moské upptar gården och bönerummet istället varsin distinkt plankvadrat. Bönerummet förlängdes därmed ytterligare i förhållande till Mehmet Fatihs moské, vilket arkitekten utförde med hjälp av ytterligare en halvkupol i längdaxeln. På så sätt fick moskén, som Gustaf Munthe hade noterat, rent av en starkare koppling till Hagia Sofia. Här upprepas alltså direkt Hagia Sofias schema med en central kupol som i rummets längdriktning stöds av två halvkupoler. Skalan är mindre, men å andra sidan betonas kompositionen genom en starkare vertikal resning.

Beyazıts moské, centralt belägen i den vid det laget allt folkrikare stadskroppen, vid Istanbuls centrala torg och handelsplats, kunde med sitt geometriskt rena, på kvadratmodulen grundade bönerum uppfattas som en urmoské, tolkad i ett täckande kupolsystem som gav den lokala koden med hävd från Hagia Sofia.

Sultan Selim I:s moské tjugo år senare fick ett läge som var mindre exponerat i de stora vyerna mot de topografiska höjdpunkterna, men som desto mer trädde fram i den tätnande stadsbilden mot Gyllene Hornet. Nu reducerades rummets komposition till en kvadratisk plan täckt av en enda kupol. Om alltså Mehmets och Beyazıts uppbyggnader varit stegvisa expanderingar utifrån Murats moské i Edirne, så blev Selims moské en kontraktion. Starkare än i någon av de tidigare sultanmoskéerna framhävs kupolens himmelsaxel och centralrummets enhet.

Sinans sultanmoskéer

Centralrummets komposition följdes också i nästa sultanmoské, den som Süleyman lät bygga till minne av den avlidne sonen och tronföljaren Şehzade Mehmet. Det blev arkitekten Sinans första stora verk. Hagia Sofias tema med mittkupol och halvkupoler återfinns här snarast som en syntes av Beyazıts och Selims kompositioner. Längdriktningen genom rummet, mot mihraben, kompletteras med samma kupolsekvens i rummets breddriktning, så att centralitet och enhet förstärks. Det berör också den helgjutna relationen mellan gård och bönerum, ett slags kvadratmodulisering. Gårdens öppna centralparti korresponderar med rummets stora kupol, och gårdsportikerna motsvaras av den mer uppbrutna arkitekturen i rummets yttre delar.

Den konsekventa planrelationen kan verka arkaisk, med drag av de allra äldsta pelarmoskéerna som också återklingar i tidiga anatoliska, seldjukiska moskévarianter. Till dem knöt Sinan på olika sätt an i Şehzades arkitektur, också i en del detaljer. Samtidigt utvann han ur detta koncept ett rikt och öppet genomlyst rum, polycentriskt, eller kanske omnicentriskt – optimalt, kunde man anse, för den muslimska samlingen och bönen.

Om Şehzademoskén därmed var en summa av de tidigare moskéer-

Süleymaniyekomplexets kupollandskap sett från Galata visar förutom själva moskén med sin centralkupol inramad av halvkupoler ett antal madrasor, mausoleerna för Roxelana och Süleyman plus några andra inrättningar.

nas egenskaper så blev Süleymans stora projekt, också med Sinan som arkitekt, i ännu högre grad en sådan sammanläggning. Från Murats Üç Şerefelimoské i Edirne övertog Süleymans moské de tre minaretbalkongerna, och dessutom, viktigare, de fyra minareterna grupperade kring den inre gården. Från Mehmets moské hämtades greppet med den stora uppterrasserade gården, omgiven av *madrasor*, fastän med ett läge mot Gyllene Hornet som snarare knyter moskén till företrädaren Selims anläggning. Från Şehzade förde Sinan vidare ett tema med tvåvåningsgallerier mot sidofasaderna. Men där ovanför markerar sig Süleymaniye med samma profil och disposition som Beyazıts moské hade visat upp, men som också direkt motsvarade Hagia Sofia. Süleymaniyemoskén som Sinans mest ambitiösa verk i Istanbul gjordes alltså som en förstärkning av den identitet och den självbild av staden som de tidigare generationerna byggt upp.

Att Süleyman var namne och efterföljare till bibelns och koranens store Salomon var både han själv och hans arkitekt upptagna av. Det återklingar framför allt i en anspelning på tempelplatsen i Jerusalem, som på olika sätt kan anas i Süleymaniyekomplexet. Men här fanns också vetskapen om att Hagia Sofia i sin utformning under Justinianus betraktats som en framstående inkarnation av det salomoniska templet. I den osmanska mytbildningen kring kyrkan hade den samtidigt i sitt ursprung varit predestinerad till moské.

Süleymans efterföljare Selim II valde istället för att fortsätta serien i Istanbul att låta sin moské bilda centrum i den gamla men fortfarande viktiga huvudstaden Edirne. För Sinan gav det anledning att prova ett radikalt förändrat koncept, utan typologisk anknytning till Hagia Sofia, men däremot med några återkopplingar till Edirnes egen vördade föregångare, Murat II:s moské.

Valen att knyta an till Hagia Sofias arkitektur verkar alltså knappast ha betingats av "inspiration", "förebild" eller ännu mindre av "beroende", de ord Gustaf Munthe hade använt för att beskriva relationen. Som plan och rum visar moskéerna helt andra, i vissa avseenden diametralt annorlunda egenskaper än kyrkan. Men som element i stadsbilden kunde de genom anknytningen läsas samman och bidra till att länka de olika distrikten och kullarna genom ett gemensamt tema. I en urbanistisk ambition och vision förenades riktmärken i stadsbilden som förstärkte en identitet, där tonen slagits an av Justinianus arkitekter. Den sammanhållna enhet som skapades kunde då också annonsera sultanens symbolbetydelse som förenande makt.

Kılıç Ali Paşas moské

Av Sinans tre sultanmoskéer var således Süleymaniye den sista som visade gesten av anknytning till Hagia Sofia. Men mot slutet av sitt långa liv, kring 1580, skapade han en mindre anläggning för amiralen

I den vittbereste storamiralen Kılıç Ali Paşas moské (1578-81) gjorde arkitekten Sinan sin sena återkoppling i blygsam skala till det lokala grundtemat i form av Hagia Sofias kupolkomposition.

Kılıç Ali Paşa, vid kajen mot Bosporen nedanför Galata. Läget återspeglar en tendens från Sinans sena verksamhet som skulle fortsätta de följande århundradena, nämligen att favorisera vattenbrynet. Men här syns i det mindre formatet en mer uttrycklig koppling till Hagia Sofias arkitektur än i någon av de äldre moskéerna. Varför? Det verkar som att den erfarne Sinan under de här åren i sina olika projekt gärna ville tänja sitt register, ett experimentellt förhållningssätt som här för en gångs skull lät honom renodla det tema som tidigare funnits inarbetat och transformerat på så många sätt. Med sitt läge inte långt från

Seraljudden med Hagia Sofia kunde den på ett särskilt sätt förstärka sultanmoskéernas stadsbildstema. Och även om de mindre moskéerna i övrigt inte knöt an till Hagia Sofia, så kan de ju som helhet i stadsbilden läsas som sultanmoskéernas stödjande undervegetation.

Staden och stadsbilden

Nära Seraljudden och det centrala vattenlandskapet placerades även de båda närmast följande sultanmoskéerna. Yeni Validemoskén nära Gyllene Hornets mynning påbörjades i slutet av 1500-talet men fullbordades först i mitten av följande århundrade. Då hade redan Sultan Ahmets moské vid Hippodromen, i sluttningen ner mot Bosporen, stått färdig ett trettiotal år. Båda moskéerna kröntes av kupolsystem som följer den tidigare typologin, varianter på den centraliserade omarbetningen av Hagia Sofias system som Sinan hade genomfört i Şehzade. Och i båda fallen svarade rumslösningarna mot den öppna moskéhallens förutsättningar.

För varje tillkommande sultanmoské – och man kan fortsätta serien fram i 1700-talet och även 1800-talet – stärktes den grundläggande identiteten hos Istanbul. Varje moské byggde sin egen verklighet, innehåller sina egna innovationer, men förvaltar också element ur det förflutna, ur de tidigare moskéerna och ytterst också från Hagia Sofia.

Bilden av Istanbul befästes alltså genom sultanernas generationer, en stark och säkerligen ideologiskt aktiv självbild. Den påverkade också bilden utåt, genom panoramorna och andra återgivningar. Det var alltså en från början medveten urbanistisk vilja som formade de starka arkitektoniska sammanhangen, det som har bevarat Istanbuls identitet också in i mångmiljonstaden. Självbilden som återfinns i nutida emblem för staden – och exempelvis i svenska Istanbulinstitutets logotyp – skapades alltså programmatiskt, från 1400- och 1500-talen, av sultanernas lyhört expansiva arkitekter.

Byggnad som symbol: Istanbuls avtryck i provinsen Damaskus [1]

MARIANNE BOQVIST

Samtidigt som Süleymaniyekomplexet byggdes i Istanbul (1554–57) lät Süleyman den store uppföra andra mindre byggnadskomplex i rikets provinser. Ett av dem var Takīya Sulaymānīya i Damaskus (1554–56), vars syfte var att tillgodose materiella och religiösa behov för pilgrimer och andra resande, som passerade genom staden, och att visa att de stod under den osmanske sultanens beskydd.

Sedan erövringen av de arabiska provinserna fyrtio år tidigare (1517) var osmanerna beskyddare av de tre heliga städerna (Mecka, Medina och Jerusalem) och kontrollerade handeln i Röda Havet. Pilgrims- och handelskaravanerna utgjorde en stark länk mellan huvudstaden och provinsen Damaskus och stimulerade resandet på de syriska landsvägarna. Resenärernas säkerhet var sultanens ansvar och utgjorde i förlängningen också en måttstock på rikets inre stabilitet. Detta medförde omfattande byggnadsaktiviteter längs vägarna finansierade av ett antal statligt sanktionerade stiftelser (*waqf*).

1 Presentation vid seminariet "Bilden av Istanbul – osmanernas stad" på Medelhavsmuseet den 3 mars 2009.

De byggnader som uppfördes inom ramen för dessa stiftelser hade ett tydligt budskap till allmänheten om den osmanske sultanens närvaro. Detta symbolvärde bekräftas av resenärer som pilgrimen Mehemmet Edib, som besökte Damaskus 1682. Han beskriver nämligen moskéerna från andra hälften av 1500-talet såsom uppförda i enlighet med "osmansk smak".

Vad kännetecknar då denna "osmanska smak", som så tydligt visade resenärer och andra att man befann sig i det osmanska riket och under den osmanske sultanens beskydd? Det är just detta avtryck av Istanbul i provinsen Damaskus som denna artikel kommer diskutera utifrån några exempel från de ovan nämnda stiftelserna.

Kolonisering

Damaskus spelade en betydelsefull roll för både pilgrims- och handelskaravaner som den sista urbana utposten före den långa resan mot Mecka eller Kairo. Det var därför viktigt att där kunna skaffa sig det som var nödvändigt för resan och att utnyttja de bekvämligheter staden kunde erbjuda, t.ex. bad. De resande kunde få husrum i någon av stadens karavanserajer men de allra flesta valde att slå läger utanför staden, på "marj al-ahdar", den gröna ängen.

Här hade den legendariske mamlukiske sultanen Baybars på 1200-talet låtit uppföra sitt palats "Qasr al-Ablaq". Det fanns dock inte längre kvar då Süleyman den store valde plats för att bygga sin Takīya Sulaymānīya, ett komplex innehållande en fredagsmoské, tolv gästrum, ett stort soppkök med kapacitet att distribuera över 1800 mål mat om dagen, två matsalar, en marknad och den *madrasa* (koranskola), som var Damaskus hanafitiske muftis säte.

Detta komplex, organiserat och byggt på osmanskt rätvinkligt manér, var startskottet för en kraftig byggaktivitet i staden och längs landsvägarna under 1500-talets senare hälft, främst under ledning av

Damaskus guvernörer. De olika funktioner, som ryms inom ramen för dessa osmanska byggnadskomplex, var ingen nyhet i stadsmiljön. Däremot innebar de nya osmanska byggnadernas placering utanför stadsmuren en urban omorganisation då stadens handelscentra därigenom flyttades. Den nya placeringen visade tydligt den osmanska närvaron och underströk det faktum att stadsmuren nu inte längre fyllde något syfte. I den osmanske sultanens rike rådde det fred och alltså säkerhet.

Att inkludera "urbana" funktioner som bad, fredagsmoskéer, butiker, kaféer o.dyl. i komplexen längs landsvägarna innebar en viktig nyhet, eftersom dessa ofta löpte genom de osäkra gränsområdena mellan bofast befolkning och beduiner. Syftet var dels att synliggöra sultanens närvaro i provinsen, dels att locka bofasta och lojala jordbrukare till området genom att erbjuda förmåner som till exempel skattefri mark. Det var en tydlig koloniseringsstrategi för att öka säkerheten i regionen. Några exempel är komplexen i Sa'sa' och Qunaytra, byggda av Sinān Pasha och Lālā Mustafā Pasha på "Via Maris" mellan Damaskus och Kairo samt det i Qutayfa, byggt av Sinān Pasha på vägen mellan Damaskus och Aleppo.

Exportmodell

Det mest karaktäristiska exemplet på den provinsiella osmanska arkitekturen är moskén med ett kubiskt bönerum, vars väggar genombryts av rektangulära och cirkelformade fönster och som kröns med en halvsfärisk kupol täckt av bly. Ingången föregås av en portik med tre till sju små kupoler och en smal spetsig minaret flankerar bönerummet.

Det enda "rena" exemplet på denna modell i provinsen Damaskus är Takīya Sulaymānīya, ritat av Süleymans hovarkitekten Sinan. Arbetet med att förverkliga hans ritningar och instruktioner leddes av Molla Ağa, en arkitekt från Sinans närmaste krets. Till sitt förfogande hade han både arbetslag och visst byggnadsmaterial från Istanbul.

Takīya Sulaymānīya, Damaskus, (1554–56). Foto författaren.

Vi ser Sinans inflytande i komplexets rätvinkliga organisation och i byggnadernas struktur och övergripande dekor. Samtidigt är byggnaderna lika tydligt länkade till den lokala traditionen: materialet är kalksten och basalt som återanvänts från tidigare byggnader. Detsamma gäller för interiörens mamlukiska marmorpaneler och de lokalt producerade kakelplattorna.

Dessa osmanska och lokala element kombineras i den *madrasa*, som var den sista delen som lades till komplexet. Här har vi en "oklädd" kupol på en oktogonal trumma, och en rektangulär byggnadskropp byggd med kalksten och basalt. Dekoren är helt baserad på lokala

tolkningar av det osmanska, samtidigt som själva grundplanen sammanfaller med den osmanska *madrasan*.

Av de andra moské-komplex som uppfördes under samma tidsperiod är Sinān Pashas och Darwīsh Pashas moskéer i Damaskus de som tydligast knyter an till den osmanska "exportmodellen" liksom de moskéer som ingick i landsvägskomplexen i Sa'sa', Qunaytra och Qutayfa. De är alla byggda enligt de osmanska "reglerna" med en kvadratisk eller rektangulär grundplan krönt av en central kupol. Även här genomsyrar de lokala byggnadstraditionerna ändå det slutgiltiga resultatet genom form och struktur på kupol, minaret o.dyl. Dekoren är dock det som tydligast uttrycker Damaskus osmanska stil. Vad gäller landsvägskomplexen kunde den rätvinkliga organisationen, som utgjorde en av grundpelarna i den osmanska arkitekturen, genomföras helt, medan den i Damaskus stadsmiljö oftast måste anpassas efter det utrymme som kunde frigöras genom expropriation.

Dekor som symbol

Det mesta pekar på en medveten och centraliserad produktion av en "exportmodell" som skulle vara relativt billig att framställa men ändå monumental, lätt att känna igen och att anpassa till olika typer av byggnadsmaterial. Detta förklarar varför man hade ett behov av att ha magasin med statligt byggnadsmaterial i provinserna, avsett att användas vid konstruktion eller restauration av statliga byggnader. Det rör sig bland annat om material som marmor, porfyr, egyptisk granit, bly, mässing och kakelplattor från Iznik. Dessa material var reserverade för statligt sanktionerade byggplatser men producerades i vissa fall lokalt av arbetslag utsända från huvudstaden, vilket ledde till en utveckling av provinsiella varianter av osmansk arkitekturdekor. Denna återhållsamma statliga materialpolitik främjade lokal produktion av de element som anammats av den lokala arkitekturen och/eller för

byggherrar av lägre rang, som inte hade rätt eller råd att använda sig av statligt byggmaterial.

De lokala stilarna utvecklades i mötet mellan osmanska och lokala byggarbetslag i provinsiella byggnadsprojekt där man lärde ut osmanska bygg- och dekortekniker till lokala lärlingar och anpassade dem till lokala material. Dessa arbetslag kom framför allt från Istanbul, som i fallet Takīya Sulaymānīya, men även från Damaskus eller Jerusalem som t.ex. vid konstruktionen av komplexen i Sa'sa' eller Qunaytra.

I Damaskus var resultatet att man istället för att använda sig av fint skulpterad marmor eller marmormosaiker högg ut bårder i kalksten eller lade in mönster i form av färgpasta, en utveckling av de lokala arkitekturdekorerna. Dekorer i flerfärgad sten imiterades genom skulpterade medaljonger fyllda med färgpasta. Ett annat nygammalt dekorelement var kakelplattor som som sedan länge producerats lokalt. I samband med Takīya Sulaymānīyas uppförande, där man tror att kakeltillverkare från Iznik tränade lokala kakelarbetare, finner vi i Damaskus en lokal omtolkning av de välkända Iznik-kaklen. Man använder sig av liknande mönster som i Iznik men med andra färgpigment och andra tekniker.

Sammanfattning

Samtidigt som skillnaderna är stora mellan osmanska byggnader i olika provinser finns det en tydligt osmansk prägel på byggnadernas form och till viss del i byggnadsmaterialet. Det gör att man kan tala om en "exportmodell", som definieras genom ett antal lätt igenkännliga arkitektoniska och dekorativa attribut. Liksom så många andra före och efter dem använde sig osmanerna av byggnader för att förmedla budskap om sultanens närvaro till allmänheten i nyligen erövrade områden. Bilden av centralmakten förmedlades här av byggnaderna på samma sätt som de europeiska härskarna kunde använda sig av den

egna gestalten för att utrycka makt och legitimitet genom ett porträtt eller en staty.

Den arkitektoniska form och funktion som exporterades till nyligen erövrade provinser användes som en symbol för Istanbul och befäste sultanens roll som garant för säkerhet och ekonomisk blomstring i riket. Byggnaderna länkade sålunda Syrien till den nya huvudstaden och till andra osmanska provinser. De visade helt enkelt att man befann sig på osmanskt territorium, en funktion de kom att fylla även långt efter att de uppförts vilket citatet från pilgrimen Mehemmet Edib visar.

Istanbul – den kristna trosbekännelsens födelsestad[1]

CHRISTER HEDIN

Den kristna kyrkans gemensamma lära fastställdes genom sju kyrkomöten, som ägde rum mellan år 325 och 787. Av dessa sju ekumeniska koncilier hölls två, det första och det sista, i Nicaea (nuvarande Iznik), ett i Efesos år 431 och ett i Chalcedon (eller Kalcedon, nuvarande Kadiköy) år 451. Tre kyrkomöten ägde alltså rum alldeles i närheten av Konstantinopel och de återstående tre hölls i själva staden, år 381, 553 och 680. Dessa sju koncilier samlade kristna från "hela världen". Ingen stad har betytt så mycket som Konstantinopel för formuleringar och beslut om den kristna bekännelsen.

Treenighetsläran och kristologin

Kejsar Konstantin samlade de kristna till kyrkomötet i Nicaea år 325 för att frågan om Kristus skulle avgöras. Där beslutades att Kristus inte är skapad, som arianerna hävdade, utan gudomlig. Man brukar

1 Detta är en fördjupad studie av en fas i den kristna dogmbildningens historia. Hela utvecklingen återges i Christer Hedins bok *Den äldsta kyrkan: Förkunnelse, förföljelse och framgång under fem sekel*, Dialogos Förlag AB, 2007.

säga att mötet beslutade om treenighetsläran, men Anden fick bara ett kort omnämnande och striden om Andens gudom rasade vidare efter mötet. Besluten om Kristus ledde till motstridiga tolkningar. Därför samlades de kristna till kyrkomötet i Konstantinopel år 381. Där fastställdes den enda trosbekännelse som förenar alla kristna. Den kallas ibland den nicaenska och lite mer korrekt den nicaeno-konstantinopolitanska. Egentligen är det en ny trosbekännelse även om innehållet stämmer överens med Nicaea. Kanske är det dags att börja kalla den för "Istanbulska trosbekännelsen" så att det framgår varifrån den kristna trosbekännelsen härstammar.

Kyrkan har sannolikt aldrig varit mer samlad och överens än vid mötet i Konstantinopel år 381. Sedan började diskussionen om Kristus som Gud och människa. Några menade att dessa naturer smälte samman så att Kristus hade en enda natur. De kallas monofysiter. Andra hävdade att han hade två separata naturer. De anslöt sig till den dyofysitiska läran. Frågan diskuterades på flera koncilier. Det första hölls i Efesos år 431 och slutade med seger för monofysiterna. Många var missnöjda med beslutet. De var inte dyofysiter men ville mildra de monofysitiska formuleringarna. Nu fanns det alltså tre grupper: monofysiter, dyofysiter och en medelväg, som skulle kunna kallas "mesofysiter" eftersom de vill inta en mellanställning. Ett nytt kyrkomöte sammankallades till Efesos år 449. Det kallas "Rövarsynoden i Efesos" eftersom det anses att våld utnyttjades för att få motsträviga biskopar på bättre tankar.

Följande år fick Östrom en ny kejsare som ville förena monofysiter och "mesofysiter". Ett kyrkomöte samlades i Kalcedon år 451 (det fjärde ekumeniska konciliet). Där bestämdes att Kristus har två naturer men "utan sammanblandning eller förvandling, oupplösligt, oskiljaktigt, i det att naturernas åtskillnad på intet sätt omintetgjorts av enheten, utan bevarats i sin egenart och gått samman för att forma

en person och ett väsen". Detta påbjöds efter Kalcedon som den rätta kristna bekännelsen, av påven i Väst och av kejsaren i Östrom. Monofysiterna protesterade eftersom de ansåg att formuleringarna lät dyofysitiska. I Egypten var motståndet mot Kalcedon kompakt. Till patriark av Alexandria hade kejsaren insatt Proterios, eftersom han ansågs vara en pålitlig anhängare av Kalcedon. År 457 blev han under en gudstjänst dödad av en uppretad folkmassa.

Henotikon – enhetsformeln

År 474 tillträdde Zeno den östromerska kejsartronen. Tillsammans med Akakios, patriark av Konstantinopel, utarbetade han en enhetsformel, som fått namnet Henotikon. Där står det uttryckligen att Kristus är både Gud och människa men samtidigt betygas enheten på ett sätt som påminner om monofysiternas lära: "Vi betygar att både hans underverk och de lidanden, som han av fri vilja utstod i kroppen, tillhör en enda person". Monofysiterna lät sig inte bevekas men anhängare av kalcedonformeln blev upprörda. Många biskopar i den östliga delen av kyrkan godkände Henotikon, men motståndet i Väst var kompakt. Påven Simplicius (död 483) bannlyste Akakios och kejsar Zeno. En synod i Rom 484, under nästa påve, bannlyste åter Akakios, som dock behöll sitt ämbete och svarade med att avlägsna påvens namn från den lista över rättrogna kyrkoledare som användes under gudstjänstens förbön. Sprickan mellan Västkyrkan och Östkyrkan vidgades.

Under början av 500-talet fortsatte teologerna att angripa Kalcedon medan andra godkände den med stöd av en monofysitiskt färgad tolkning. Dessa kallades nykalcedonenser och fick med sig kejsarmakten så att monofysitiska patriarker avsattes. När Justinianus kröntes till kejsare år 527 proklamerades Kalcedon åter som rikets och kejsarens ståndpunkt i kristologin, men den tolkades i monofysitisk anda, för att alla skulle vara nöjda. Justinianus hustru Theodora var engage-

rad i kyrkliga frågor och anhängare av monofysitismen. En anhängare av Origenes teologi, Theodoros Askidas, hade utnämnts till teologisk rådgivare hos kejsaren och det ledde till en allt intensivare debatt om Origenes läror.

År 544 publicerade Justinianus en samling citat ur Origenes texter tillsammans med äldre fördömanden av hans lära. Han tvingade påven Vigilius att fördöma vissa teologer som försvarat kalcedonformeln. Justinianus gjorde också proklamationer som upphöjde monofysitiska teologers uttalanden till påbjuden lära. Påven protesterade, bröt gemenskapen med patriarken av Konstantinopel och hotade att bannlysa Theodoros Askidas, som "kröp till korset" och lovade att följa Kalcedon. Påven accepterade "pudeln" men krävde att ett nytt koncilium skulle inkallas – till Italien, så att alla biskopar i Väst kunde närvara. Kejsaren gick med på att samla ett kyrkomöte men ville vara på hemmaplan. År 553 samlades det i Konstantinopel.

Vid kyrkomötet år 553 (Konstantinopel II) deltog omkring 160 biskopar. Påven Vigilius fick tillfälle att läsa upp en text som försvarade Kalcedonmötets beslut. Konciliet lyckades inte överbrygga motsättningarna. Många biskopar i Öst stod fortfarande nära monofysitismen. Däremot enades mötet om att avvisa Pelagius lära om människans frihet. Konciliet fördömde dessutom dem som lär att skapelsen är evig, att själarna har existerat innan de föds in i en kropp och att allting en gång kommer att "återställas", räddas tillbaka till Gud, alltså apokatastasisläran. En del av dessa uppfattningar tillskrivs Origenes. Det brukar hävdas att Origenes vid detta kyrkomöte förklarades för kättare. Oavsett detta hade kyrkomötet stor betydelse för lärans utveckling. Det markerade en gränslinje mellan nyplatonism och kristendom.

Fortsatt strävan efter enighet

Nästa ekumeniska koncilium ägde rum år 680–681 och kallas Konstantinopel III. Då hade nya frågor och begrepp kommit upp i debatten, men i grunden gällde det fortfarande förhållandet mellan gudomligt och mänskligt hos Kristus. År 610 tillträdde en ny kejsare, Herakleios, sitt ämbete. Sassaniderna hotade Östrom, slaviska folk erövrade delar av Balkan och viktiga områden, som Syrien och Egypten, markerade sin självständighet mot Konstantinopel. Herakleios ville skapa sammanhållning i det östromerska riket genom att ena rikets biskopar kring en gemensam lära om Kristus. Patriarken Sergios fick i uppdrag att utarbeta en enande formel. Han höll fast tanken på två naturer men menade att all verksamhet i Jesus liv styrdes från det gudomliga Logos. Man kallade detta "monoenergism" efter ordet energeia, verkande eller verksamhet.

De kristna i Syrien leddes av en monofysitisk patriark, Jakob Baradaios, som byggt upp kyrkan under 500-talet. Den har efter honom kallats den jakobitiska. Jakobiterna anslöt sig monoenergismen. Även Egyptens kyrka anslöt sig efter en del förvecklingar. Herakleios var nöjd. Han hade fått monofysiter att acceptera en kristologi som förenade Kalcedons två naturer med monofysiternas lära om enheten i Kristus. Problemen var dock inte ur världen. Munken Sofronios från Damaskus ansåg att två intakta naturer måste innebära att Kristus hade två viljor. Påven Honorius tillfrågades och svarade att Kristus i praktiken hade en vilja, eftersom hans mänskliga natur var utan synd. Sergios tog intryck av påvens formuleringar och började förkunna att Kristus har en vilja. Denna monotheletism fick anhängare i Östkyrkan men påven Johannes IV sammankallade en synod år 641 och fördömde den. Den uppfattades som alltför monofysitisk.

Kampen mellan Rom och Konstantinopel gick vidare. År 649 tillträdde Martin I påveämbetet. Han samlade samma år en synod i

Lateranpalatset, påvens residens, där ett hundratal biskopar intygade sin anslutning till Kalcedon. Beslutet sändes till kejsar Konstans, som svarade med att försöka arrestera påven. Först år 653 lyckades man hämta den sjuke påven som dömdes till fångenskap på Krim, där han dog två år senare. Kejsar Konstantin IV (668 – 685) ville skapa bättre relationer med påven och föreslog ett nytt kyrkomöte som skulle kunna avgöra frågan. Det ägde rum i Konstantinopel år 680 – 681 med företrädare för hela kyrkan. Kyrkomötet proklamerade en trosbekännelse som hävdar att Kristus har en mänsklig och en gudomlig vilja som dock alltid vill detsamma. Denna bekännelse sändes till påven Leo II, som godkände beslutet.

Den kristna trosbekännelsens födelsestad

Konstantinopel I år 381 hade slutgiltigt formulerat kyrkans treenighetslära. Då avvisades gnosticism och arianism. Konstantinopel II bekräftade läran om skapelsen och människans frälsning. Därmed avvisades nyplatonsk dualism som sätter det andliga framför det materiella. Konstantinopel III fastställde betydelsen av läran om inkarnationen. Guds Logos är i Kristus förenad med mänsklig natur. De båda naturerna förblir intakta trots att de samverkar harmoniskt. På så sätt kan de tre kyrkomötena i Konstantinopel sägas sammanfatta allt väsentligt i den kristna tron.

Någon enhet mellan Öst och Väst uppstod dock inte. När kejsaren dog fyra år senare tillträdde Justinianus II, som sammankallade ett kyrkomöte, där det bestämdes att Rom och Konstantinopel är jämlika i fråga om makt. Ingen av städerna kan hävda överhöghet över den andra. Detta ansågs som en provokation i Rom. Motsättningarna mellan Öst och Väst var inte upphävda. Ett sista ekumeniskt kyrkomöte ägde rum i Nicaea år 787. Då fattades beslut om bilder i gudstjänsten, ett beslut som genast utnyttjades av Karl den store för att

markera hans egen makt och ställning som "romersk" kejsare. Rom och det romerska har fått symbolisk betydelse i Västkyrkan, men för den samlade kristna kyrkans gemensamma och ursprungliga lära finns det ingen stad med större symbolvärde än Istanbul.

Motsättningarna mellan kyrkans delar har bestått. Östkyrkan har inte böjt sig för påvens anspråk på att vara kyrkans främste ledare. Den ömsesidiga bannlysningen 1054 beskrivs ibland som en avgörande händelse, men motsättningarna fanns långt tidigare och inget har betytt mer för fiendskapen än de latinska korsfararnas plundring av Konstantinopel år 1204. Kontakter förekom under 1400-talet då Konstantinopel hotades av osmanska riket, men priset för stöd från Västkyrkan var för högt. Troligen ansåg man i Östkyrkan att livet under osmanska härskare var bättre än att underkasta sig påven. Såren från 1204 tycks inte kunna läkas. Det är en sorglig ironi att den till synes slutgiltiga splittringen mellan Väst- och Östkyrkan uppstod genom våldsdåd i den stad som sett de kristna enas om sin enda gemensamma trosbekännelse.

Det osmanska riket: en modell för ett mångreligiöst och mångkulturellt Europa?[1]

INGMAR KARLSSON

I likhet med greker och romare betraktade de osmanska turkarna inte Bosporen, Marmarasjön och Dardanellerna eller Egeiska havet som en gräns mellan Europa och Asien utan som en passage och ett centrum för en fortsatt expansion västerut. De såg heller inte sin religion som exklusiv. I deras muntliga hjältetradition prisas både muslimer och kristna och äktenskap över religionsgränserna var vanligt förekommande.

Efter att de 1362 förlagt sin huvudstad till Adrianopel, dagens Edirne vid treriksgränsen mellan Grekland, Bulgarien och Turkiet, uppfattade turkarna sin stat som euro-

1 Artikeln bygger på ett kapitel i Ingmar Karlssons senaste bok *En delad värld. Islam och Europa igår, idag och i morgon*, Wahlström och Widstrand, 2010.

peisk och härifrån lade de under sig större delen av Balkan. De främsta målsättningarna var att från Edirne först erövra Konstantinopel, sedan Wien i det heliga romerska riket av tysk nation för att slutligen som kronan på verket inta Rom, det romerska rikets gamla huvudstad.

De ortodoxa kristna slöt i stor utsträckning upp på turkarnas sida och såg dem som bundsförvanter i kampen mot det katolska Europa som ville påtvinga dem sin variant av kristendomen. Det fjärde korståget med plundringen av Konstantinopel var i färskt minne. De ortodoxa kristna deklarerade öppet att de "föredrog sultanens turban framför påvens tiara".

Inte bara de ortodoxa kristna föredrog sultanens turban. Redan 1326 fick judarna tillstånd att bygga synagogor och skolor på osmanskt område. De hade full rörelsefrihet och genom sin höga utbildningsnivå återfanns de på framträdande poster inom administrationen och som diplomater och affärsmän. Tack vare sina kunskaper i medicin, ekonomi och vapentillverkning kom de att spela en betydande roll i det osmanska samhället.

När en kvarts miljon judar fördrevs från Spanien efter 1492 fick många en tillflykt i det osmanska imperiet. Stora judiska samfund växte upp i Istanbul, Thessaloniki, Izmir och Edirne men judar bosatte sig även på Balkan och i städer i Anatolien. En invandring av judar till dessa områden hade redan tidigare i mindre skala förekommit från Tyskland och Frankrike och denna fortsatte efter hand som rykten spred sig om att judar fick en bättre behandling i det osmanska väldet än i det kristna Europa.

Milletsystemet

Det osmanska samhället organiserades med utgångspunkt från befolkningens religionstillhörighet. Alla muslimer, oavsett om de var turkar, araber, kurder, albaner, bosnier, bulgarer, tjerkesser, lazer etc,

utgjorde "den islamska nationen" (*millet-i Islam*). På samma sätt var de icke-muslimska samfunden organiserade i olika *milletler*.

Systemets ursprung är oklart men det är nu en allmänt omfattad tes att det grundades redan av sultanen Mehmet II efter erövringen av Konstantinopel 1453. Han beslöt då att "bokens folk" (de kristna och judarna) skulle få behålla sin speciella status under statens beskydd. De ortodoxas *millet* inrättades redan 1454 och den armeniska 1461 medan den judiska hade en oklar officiell status även om den började fungera ungefär samtidigt som de båda övriga. 1477 fanns 3 151 ortodoxa hushåll registrerade i staden, 3 095 armeniska, katolska och romska samt 1 647 judiska medan de muslimska då uppgick till 8 951.

Systemet skapade en unik relation mellan sultanen och hans undersåtar. Han sågs inte som en religiös ledare utan som den som garanterade lag och ordning och som inte bara skyddade mot övergrepp från den statliga förvaltningen utan också från ledarna i de egna samfunden. Icke-muslimerna fick en autonom ställning i frågor som rörde religionsutövning, utbildning, social säkerhet, frågor rörande äktenskap, hemgift och arvsrätt och varje *millet* organiserade sig för att uppfylla dessa funktioner. Den osmanska regeringsapparaten inskränkte sig till att övervaka att administrationen, skatteindrivningen, rättsväsendet och militärapparaten fungerade medan familje- och civilrättsliga frågor hanterades av institutioner som var knutna till respektive *millet*. Varje sådan hade sina egna domstolar för dessa angelägenheter och det osmanska styret accepterade med få undantag deras utslag. En *millet* kunde också ta ut sina egna skatter och ta ansvar för sitt eget utbildningssystem och kyrkor och skolor stod i princip utanför regeringens kontroll. Vad gäller straffrättsliga frågor var de underställda den muslimska lagen. Kristna och judiska domstolar kunde utdöma fängelse- och bötesstraff och döma enskilda personer till förvisning, exkommunicera dem ur kyrkan och förvägra dem de heliga sakramenten.

Konflikter mellan olika *milletler* hänvisades till de osmanska domstolarna och ibland försökte både kristna och judar att få sina mål avgjorda i en muslimsk domstol om de trodde att detta skulle gagna deras egen sak. Så ville till exempel ibland kristna få sina skilsmässor avgjorda i en islamisk domstol eftersom detta skulle bli mindre kostsamt medan judar gjorde så eftersom den muslimska lagen var mera flexibel. Det finns fall registrerade där en kristen man eller kvinna konverterade till islam för att bli av med en besvärlig livspartner. Kristna grupper som haft långvariga tvister vände sig också dit för att deras egna lagar och traditioner omöjliggjorde en uppgörelse. Äktenskap över konfessionsgränserna var förbjudna vilket ledde till att kontakterna mellan de religiösa samfunden var begränsade.

Det råder ingen tvekan om att den muslimska synen på och behandlingen av folk som hade en annan religiös uppfattning, förutsatt att de var monoteister, länge var mera tolerant och fylld av respekt än vad som var fallet i det av religionskrig plågade Europa. Förföljelser inträffade i första hand när muslimska regimer eller grupper ansågs misstolka Koranen. Det finns inget i islams historia som påminner om de massakrer och fördrivningar som kristna makter utförde mot andra trosuppfattningar eller mot kristna grupper som betraktades som avvikare. Rasistiska och mot judarna riktade antisemitiska pogromer av den typ som ständigt förekom i det kristna Europa var länge en okänd företeelse. I de osmanska arkiven finns det belägg för att minoriteterna med framgång kunnat vädja till myndigheterna för att få skydd mot övergrepp från mobben. I ett dekret från sultan Mehmet III år 1602 sägs bland annat skyddet av judar och kristna och säkerställandet av deras liv och egendom vara en kollektiv plikt för alla muslimer.

Tillvaron var emellertid inte alltid problemfri. Den religiösa fanatismen blossade upp tid efter annan men denna drabbade även olika sekter inom islam som betraktades som kätterska. I orostider kunde

åtgärder riktade mot de judiska och kristna minoriteterna vara ett sätt att avleda den muslimska majoritetsbefolkningens missnöje och då inskränktes religionsfriheten.

Reformprocessen

I takt med att den nationella väckelsen i Europa växte sig starkare kom nationsbegreppet i det osmanska riket att alltmer förvandlas från ett religiöst till ett etniskt och nationellt. Moskva såg sig nu inte bara som en garant för den ortodoxa kyrkan utan även för den serbiska och bulgariska nationalism som blev en följd av att nationsbegreppet etnifierats medan man i Västeuropa i synnerhet engagerade sig i grekernas nationella befrielsekamp. De nationella upproren i Serbien 1804 och Grekland 1821 blev början till stora territoriella förluster i imperiets europeiska hjärtland.

Som ett svar på denna utveckling lanserades 1839 i det osmanska riket en serie reformer som gick under det sammanfattande begreppet *tanzimat*, närmast omorganisering eller perestrojka i modernt språkbruk. Målsättningen med dessa var att reformera imperiet efter europeiska förebilder och att göra de osmanska undersåtarna till moderna medborgare med likhet inför lagen oavsett religion eller social status. Syftet var framför allt att återvinna de kristna minoriteternas tilltro till och solidaritet med imperiet och på så sätt dämpa deras nationalistiska och separatistiska ambitioner och därmed även göra det svårare för de europeiska stormakterna att utnyttja dem som instrument i sin politik att försvaga och slå sönder imperiet.

En vägledande princip i reformarbetet var medborgarnas likhet inför lagen. Reformerna skulle uttryckligen gälla "Islams folk och andra undersåtar i det imperiella sultanatet". Alla offentliga ämbeten skulle öppnas för de icke-muslimska minoriteterna. I den författning som antogs 1876 fastställdes principen om lika rättigheter. Icke-muslimer

ingick i det nybildade parlamentet och deltog i lagstiftningsarbetet.

De nya lagar som nu stiftades och som formellt gav alla medborgare lika rättigheter oavsett religiös och etnisk bakgrund innebar dock snarare ett steg bakåt för de religiösa minoriteterna eftersom de förlorade den autonomi de haft i religiösa och familjerättsliga frågor medan muslimerna å sin sida kom att se deras nya rättigheter som ett hot och betraktade minoriteterna som agenter för främmande makters aspirationer.

Från ett religiöst till ett etniskt nationsbegrepp

När alla medborgare fick lika ställning inför lagen som en följd av *tanzimat*reformerna avskaffades i praktiken *millet*systemet, vilket gav västmakterna och Ryssland en möjlighet att uppträda som ofta självutnämnda försvarare av de nu nationella minoriteternas rättigheter, detta samtidigt som de icke-muslimska medborgarna i imperiet drog stor nytta av sin nya ställning som öppnade för positioner i den centrala förvaltningen, näringslivet och inte minst utrikesministeriet och armén. De icke-muslimska *milletlerna* blev på grund av sina tätare kontakter med Europa bättre utbildade och kom att utgöra basen för de framväxande nya moderna yrkesgrupperna som lärare, läkare, advokater och ingenjörer och den bättre utbildningen öppnade också dörrarna för statliga tjänster som dragomaner (översättare), administratörer och poster inom bank- och försäkringsväsende.

Denna nya icke-muslimska borgarklass kom att bli ledande i nationsbyggnadsprocessen på Balkan och i Mellanöstern under 1800- och det tidiga 1900-talet och denna process kom att äga rum inom ramen för milletsystemet som nu också fick en etnisk komponent. Den etniska nationalismen medförde slutet för det mångkulturella experiment som samexistensen av olika religiösa grupper i det osmanska riket inneburit.

Imperiets sammanbrott

Omvandlingen av den nationella identiteten från religiös till etnisk ledde till en polarisering mellan befolkningsgrupperna som inte gick att kontrollera och lösa och som ledde till det månghundraåriga rikets sönderfall. Försöken att både bevara och skydda den dominerande kulturen och ge minoriteterna sina religiösa och kulturella rättigheter misslyckades. Den nya författningen definierade fortfarande islam som statsreligion vilket ledde till en radikalisering av de religiösa gruppidentiteterna och gjorde de kristna grupperna till en permanent minoritet i politiskt avseende. Föreställningar växte fram om de kristna minoriteterna som femte kolonner i utländska makters tjänst, en utveckling som i sin förlängning ledde fram till massakrerna på armenierna under första världskriget.

Det osmanska styret var sammanfattningsvis långt ifrån perfekt och ingen modell för tolerans i vår tids mening men det var unikt för sin tid. Alla de religiösa grupperna fanns kvar när imperiet kollapsade. 1893 års folkräkning kom till resultatet att av rikets 17 miljoner registrerade medborgare var fem miljoner kristna och judar och i huvudstaden Istanbul nådde muslimerna inte ens upp till 50 procent av befolkningen.

Tillhörigheten till en *millet* hade givit hemhörighet i en storfamilj som garanterade medlemmarna säkerhet, stabilitet och självförtroende och ledde till att religiösa och kulturella traditioner fördes vidare från generation till generation. Identitetskonflikter och en kamp för att motstå assimilering eller statusstrider mellan de olika samfunden kunde på så sätt undvikas.

Milletsystemet hade dock varit förenat med en nackdel som nu visade sig ödesdiger. Det hade försvårat för att inte säga omöjliggjort framväxten av ett integrerat samhälle inom det osmanska riket. Varje *millet* intresserade sig bara för sina egna affärer, ovetande om och oin-

tresserade av de problem och möjligheter som karaktäriserade de övriga. Den kanadensiske statsvetaren Will Kymlicka har betecknat det som en federation av teokratier utan en rätt att lämna gemenskapen med de inskränkningar detta innebar för den individuella friheten. Någon grund för framväxten av ett civilt samhälle lades därför inte.

Milletsystemet i dag

Inslag av milletsystemet lever kvar i dag i olika varianter i Libanon, Syrien, Irak, Egypten, Israel och den palestinska myndigheten. Systemet har även aktualiserats på flera håll i den europeiska integrationsdebatten under senare år.

Under oroligheterna i Paris förorter 2005 krävde radikala muslimska ledare att ett milletsystem skulle upprättas där och att den franska statsmakten i form av polis och militär skulle hålla sig utanför. I vissa särskilt problematiska förorter där kvinnor tvingas ta på sig en standardiserad *hijab* om de ger sig utanför hemmet och männen måste bära ett skägg med en längd som föreskrivs av självutnämnda shejker kan en radikal variant redan sägas existera.

En undersökning gjord bland brittiska muslimer 2006 visade att 40 procent förespråkade att sharialagar skulle tillämpas vad gäller familjelagstiftning i områden med övervägande muslimsk befolkning så länge inte dessa bestämmelser stred mot brittisk lag och ungefär samtidigt framförde ordföranden i Sveriges muslimska råd liknande tongångar.

Ärkebiskopen av Canterbury Rowan Williams utlöste 2008 en intensiv diskussion i Storbritannien, då han pläderade för att vissa aspekter av islamsk familjerätt skulle kunna föras in i det brittiska rättsystemet. Han betecknade detta som oundvikligt och som ett sätt att främja integrationen och pekade på att detta redan var fallet vad många muslimska invandrare från den indiska subkontinenten beträf-

far medan hans vedersakare betonade att detta framför allt skulle vara till kvinnornas nackdel eftersom de ofta inte kände till de rättigheter de hade enligt brittisk lag och därmed tvingats ge upp dessa.

Kan *millet*systemet tjäna som modell för ett modernt mångkulturellt samhälle? I förstone kan man se direkt en koppling mellan detta och mångkulturalism eftersom alla grupper med vissa inskränkningar betecknades som likvärdiga och staten garanterade deras möjligheter att fritt utöva sin religion och vårda sin kultur. Det var påfallande tolerant för sin tid men våra dagars toleransbegrepp var då okänt. Systemet var i första hand avsett som ett instrument att utöva ett effektivt centralt styre med minsta möjliga maktmedel. *Milletlerna* garanterades visserligen autonomi i religiösa och vissa rättsliga frågor men alltid inom ramen för osmansk överhöghet. *Millet-i Islam* var den styrande nationen och var inte intresserad av liberala reformer och demokratiskt styre inom ramen för de olika *milletlerna*.

Systemet innebar inte en mångkulturalism med jämlikhet inom och mellan de olika undergrupperna. Det ledde till differentiering och inte till integrering. Det osmanska imperiet har träffande jämförts med ett hyreshus befolkat av familjer som levde i olika våningar och bara då och då möttes i trappan.

Svaret på frågan i kapitelrubriken blir därför nej.

Osman Hamdi Bey och den turkiska fornminneslagen

PAAVO ROOS

År 2010 är det 100 år sedan Osman Hamdi Bey dog. Han var en framstående intellektuell, konstnär och arkeolog. Osman Hamdi grundade Istanbuls arkeologiska museum och stadens konstakademi, nuvarande Mimar Sinan University of Fine Arts, och tog 1884 initiativ till den turkiska fornminneslagen, lika aktuell i våra dagar som då.[1]

Det osmanska riket hade ett enormt utbud av antikviteter av mångskiftande slag. Även inom det nuvarande Turkiets gränser finns lämningar av många kulturer, av vilka en del endast är representerade där. Av antika föremål har några alltid har uppskattats, som smycken och kaméer, och har därför aldrig hamnat i jorden, medan mycket av den antika keramiken inte började värdesättas förrän under 1800-talet. Praktfulla vaser liksom skulpturer har varit samlarobjekt ända sedan renässansen, och stora delar av de statliga museernas kollektioner går tillbaka till kungliga samlingar. Några tankar på att det skulle vara 'fel' att föremål hamnade i ett annat land än det där de hittats hade man inte, och varför

1 För Osman Hamdi (1842–1910) se *The Encyclopedia of Islam* VIII, s. 183, *s.v.* Othman Hamdi; A.M. Mansel, *Belleten* 94, 1960, s. 291–301.

Osman Hamdi Bey (1842–1910). Dressör av sköldpaddor (1906). Bilden anes vara ett ironiskt självporträtt som illustrerar den intellektuelles vedermödor. Copyright Suna and Inan Kıraç Foundation Collection.

skulle man haft det? I samband med de otaliga krigen bortfördes konstföremål utan samvetsbetänkligheter; varför skulle man då ha skrupler för föremål som lagligt köpts i handeln och transporterats hem?

Utländska arkeologer i osmanska riket

Vad utgrävningar i osmanska riket beträffar dröjde det länge innan landets egna myndigheter befattade sig med dem; det var uteslutande utlänningar som grävde fram t.ex. de assyriska reliefer som redan på 1840-talet fördes till British Museum och Louvren. Från det egentliga Turkiet har vi bland de tidigaste exemplen de reliefer som Fellows frilade i Lykien och de antikviteter som Newton tog från Halikarnassos och Knidos. Arbetarna var i många fall matroser på brittiska flottans fartyg som sedan förde fynden till England. En del av detta var regelrätta och legala utgrävningar, och ibland hade utgrävaren t.o.m. köpt in området så att han grävde på sin egen tomt. Naturligtvis hade dessa utgrävare tillstånd av myndigheterna, en *firman* från sultanen både för att företaga utgrävningar och att föra ut fynd. Hos Newton kan vi f.ö. läsa en skildring av hur hans *firman* anlände från Konstantinopel i sista ögonblicket och därmed hindrade en turkisk minister, vars ankomst försenats av ogynnsam vind, från att själv föra bort lejonskulpturerna. I stället hamnade de i London.[2] Om man klandrar Fellows och Newton för vad de gjorde kan man fråga sig med vilken rätt en härskare kunde ge en utlänning tillåtelse att föra bort landets antikviteter eller annan egendom. Naturligtvis fanns det inga direktiv för en despotisk sultan, men hur är det för en president i ett modernt demokratiskt rike? Museibesökare i Sverige kan förundra sig över att så många av fynden från den Svenska Cypernexpeditionen 1927–31 finns i Sverige – lagligt utförda vid en tidpunkt då de flesta stater hade

2 C.T. Newton, *Travels & discoveries in the Levant*, London 1865, II, s. 58, 100–105.

förbjudit export av antikviteter.[3] De har alltså förts ut med myndigheternas tillstånd, men myndigheterna var i detta fall de brittiska kolonialmyndigheterna och inte cyprioter.[4]

Hur länge förblev förhållandena sådana? 1870-talet såg två av de mest spektakulära utgrävningarna som ledde till utförsel till Tyskland: Schliemanns grävningar i Troja och Humanns i Pergamon. I båda fallen kan det diskuteras i vilken omfattning de hade rätten på sin sida; i Schliemanns fall (med början 1870) är det dessutom diskutabelt hur mycket han egentligen gjorde. Så mycket är säkert att han förde ut en guldskatt vars fyndomständigheter kanske inte var exakt de han påstod.[5] Humann fick 1864 av en slump se en transport av ett reliefblock till kalkugnen och förhindrade detta. Han intresserade de tyska myndigheterna för fyndet och började gräva 1871 utan att veta vad han skulle finna; först 1872 blev det klart att det var ett altare. Han lät föra fragmenten till Tyskland utan att rengöra dem från murbruk från den bysantinska muren som många var inbäddade i för att inte turkarna skulle upptäcka hur fina de var. Hur mycket ingick egentligen i hans *firman*?

Den första fornminneslagen 1884

Man kan anta att dessa två grävningar var en starkt bidragande orsak till införandet av den första fornminneslagen i Turkiet 1884, *Athar-i 'Atika Nizam-namesi*, som Osman Hamdi låg bakom. Som arkeolog deltog han i ett antal utgrävningar både före och efter 1884 och är

3 Se beskrivningen av delningen av fynden i E. Gjerstad, *Sekler och dagar. Med svenskarna på Cypern 1927–1931*, Stockholm 1933, s. 267–272.

4 S. Bandaranayake, *Arkeologi och imperialism*, Stockholm 1977, inl. av G. Bäärnhielm & L. Lind, s. 23.

5 P. McKendrick, *The Greek stones speak. The story of archaeology in Greek lands, New York 1962*, s. 21f. För diskussionen om guldskatten se t.ex. D. Easton, 'Priam's treasure', *Anatolian Studies* 34, 1984, s. 141f.

mest känd för utgrävningen av den kungliga nekropolen i Sidon i Fenicien som innehöll den s.k. alexandersarkofagen och andra sarkofager. Dessa finns nu samtliga i Istanbul.[6]

Vad innehöll nu denna lag, som f.ö. reviderades 1907?[7] Faktiskt nästan inget som förvånar oss idag. Det står att allt som härrör från de antika folken, såväl fast som löst, tillhör staten. Markägare som har fornlämningar på sitt område får inte undanröja eller flytta dem. Man får inte uppföra kalkugnar närmare än en kvarts kilometer från ruiner och inte heller anläggningar som kan skada dem alltför nära. Vidare får man inte återanvända ruiner till bostäder, stall, lador, reservoarer eller annat även om det inte skulle skada dem. Det är också förbjudet att ställa upp ställningar eller stegar mot dem för att mäta dem eller ta avgjutningar eller för något annat ändamål. Utförsel av antikviteter är förbjuden, och utan speciellt tillstånd får man inte ens äga sådana. Den som hittar fornfynd måste anmäla detta, och om någon hittar något på sin egen mark, får han behålla hälften av fyndets värde. Enbart staten har rätt att företa utgrävningar, men kan efter rekommendation av museidirektionen ge tillstånd åt personer eller organisationer på högst två år. En utgrävning måste ha en av regeringen utsedd expert, en kommissarie, som skall övervaka utgrävningen, upprätta en fyndförteckning tillsammans med utgrävningsledaren, ta hand om fynden etc. Samtliga fynd tillfaller den turkiska staten och utgrävarna får inte behålla något. Kommissariens resor och uppehälle bekostas av utgrävningen.

---

6 Hamdy Bey & Th. Reinach, *Une nécropole royale à Sidon. Fouilles de Hamdy Bey*, Paris 1892.

7 Referat av S. Reinach i *Revue Archéologique* Ser. 3:3, 1884, s. 335–345, taget från översättning i den franskspråkiga istanbultidningen *La Turquie*, 1, 3 och 4 mars 1884. Den reviderade versionen, *Règlement sur les antiquités*, Constantinople 1907, finns refererad av Reinach i *Revue Archéologique* Ser. 4:11, 1908, s. 405–412 och omnämnd i Ser. 4:15, 1910 s. 407– 413.

Hot mot forskningen?

Dessa föreskrifter refereras och kommenteras av den franske arkeologen Salomon Reinach vars bror Théodore f.ö. publicerade Sidongrävningarna tillsammans med Osman Hamdi. Han är djupt bekymrad över det hot mot forskningen om vårt (dvs Europas) kulturarv som han anser att lagen innebär och han hoppas att den bildade Hamdi Bey skall ta sitt förnuft till fånga och modifiera föreskrifterna som han finner drakoniska. Dessutom uttrycker han sin besvikelse över att det varken från diplomatiskt håll eller i den lärda pressen har förekommit några protester. Vad är det då han vänder sig mot? Först och främst naturligtvis att utgrävarna inte får föra hem något. Hur kommer det hädanefter att bli några utgrävningar att tala om överhuvudtaget? Utgrävningar som de i Pergamon skulle turkarna själva aldrig ha råd att genomföra, och ingen utländsk expedition kommer att företa sådana om alla fynd måste stanna inom landet.[8] Farhågorna har visat sig komma på skam – antalet utländska expeditioner i Turkiet har fortsatt att vara högt och är nu högre än någonsin och än i något annat land.[9] Han klagar också över kostnaden för regeringens representant, kommissarien, vilken torde vara en blygsam post i en utgrävningsbudget.[10] Han beskärmar sig över att den enda rättighet utgrävarna har är att få göra teckningar och avgjutningar av fynden – något som man åtminstone kunde ha fått ensamrätt till.[11]

---

8 Tydligen fick ett antal av fynden från Pergamon och andra platser föras till Berlin *par une application mitigée du nouveau règlement, RA* 1884 s. 344.

9 Se P. Roos, Arkeologi i Turkiet, *Medusa* 11:2, 1990, s. 10.

10 Sedan 1970-talet finns det en sådan kommissarie även vid turkarnas egna grävningar. Det visade sig att utgrävningsledare ofta var långsamma med att lämna in fynd till museerna och i stället tog dem till universiteten för att användas som undervisningsmaterial, så nu är det kommissarier som ansvarar för dem.

11 Le règlement aurait dû tout au moins garantir aux "entrepreneurs de fouilles" le droit *exclusif* de prendre ces moulages et ces dessins pendant un certain espace de temps, *RA* 1884 s. 338 n. 4.

Detta sista klagomål kan vara berättigat – inte heller i dagens version av lagen finns några sådana rättigheter för utgrävarna själva. Reinach påpekar slutligen att förbudet mot att äga antikviteter inte går ihop med att man efter ansökan kunde få tillstånd att föra ut dem. Samtidigt var införseln av antikviteter tillåten och befriad från tull. Endera bestämmelsen måste revideras för att åtgärda denna paradox.[12]

Reinach hade f.ö. deltagit i en fransk expedition som 1880–83, just innan lagen infördes, företog utgrävningar i Myrina nära Pergamon. Det gällde närmare 5 000 hellenistiska gravar med framför allt terrakottastatyetter av vilka många hamnade i Louvren.[13] Det var alltså sådana utgrävningar som inte längre skulle få förekomma, och faktum är att det dröjde länge innan det åter blev någon arkeologisk verksamhet från fransk sida i Turkiet.

Efterantika minnesmärken

Osman Hamdi tog nämligen "inte sitt förnuft till fånga". Den reviderade versionen av lagen från 1907 innebär knappast några lättnader för utländska arkeologer. Den har visserligen ett par ändringar av vilka en är påpekandet att ministeriet kan ge tillstånd till privatpersoner och sammanslutningar att företa undersökningar som en speciell favör, kanske för att betona det obefogade i kritiken.[14] En annan ändring är att man har begränsad tid på sig att komma igång efter det att man har fått tillstånd: två år för utgrävningar och två månader för forskning

12 S. 342 n. 1. Mycket riktigt saknas förbudet mot ägande i den senare versionen.

13 E. Pottier & S. Reinach, *Le nécropole de Myrina* 1–2, Paris 1888.

14 *Toutefois, le Ministère de l'Instruction Publique, sur la proposition de la Direction Générale des Musées Impériaux, par exception et comme faveur spéciale, pourra autoriser les corps savants et les particuliers, nationaux et étrangers, ayant qualités requises, à entreprendre des sondages, recherches et fouilles sur telle partie du territoire qu'ils demanderont ou qu'il plaira au Ministère de leur designer. RA* 1908 s. 408.

– det senare verkar onekligen snålt tilltaget. Ytterligare en annan omfattande regeländring gäller statens utgrävningar på privat mark som visar sig innehålla antikviteter: expropriering om inte ägaren samtycker till utgrävning, möjligheter att företa sonderingar först för att se om expropriering är motiverad, förbud att skada byggnader i dylika fall etc. Slutligen har också listan över de minnesmärken som lagen avser blivit längre, och nu finns moskéer och karavanserajer med bland de uppräknade byggnadskategorierna vilket visar att man även har tänkt på de efterantika muslimska minnesmärkena, men fortfarande är det inget som anger hur långt fram man betraktar lämningarna som antika.

Vad har denna lag nu haft för följder? Vi kan inte säga hur omfattande den utländska grävningsverksamheten skulle ha varit om den inte hade införts, men vi kan i alla fall se att verksamheten inte dog ut i och med införandet. De tyska grävningarna i Pergamon fortsatte, liksom andra projekt som redan var i gång. Andra satte i gång vid sekelskiftet, däribland ett flertal tyska, de tysk-svenska i Larisa och de österrikiska i Efesos. Engelska utgrävningar finner vi t.ex. i Karkemish före första världskriget och amerikanska i Sardes på 20-talet, medan franska initierades på 30-talet. Bristen på möjlighet att föra hem fynden tycks inte ha hindrat dem. Men kanske försökte någon kringgå förbudet? Av L. Woolleys memoarer verkar som om vid utgrävningarna i Karkemish kommissarien och de turkiska myndigheterna tog för givet att en del av fynden skulle smugglas ut.[15]

Även naturresurser skyddas

Den nuvarande lagen, *Kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanunu* är från 1983 med diverse senare rättelser och tillägg. Det finns givetvis en del som har ändrats sedan sekelskiftet men kanske inte så mycket

15 L. Woolley, *Fynd i jorden*, Stockholm 1954, s. 64–67.

som man skulle kunna vänta sig; andemeningen är densamma. Namnet antyder dock en viktig skillnad; det betyder att lagen även skyddar kultur- och naturtillgångar och gäller alltså även naturresurser av typ grottor, också sådana som saknar arkeologiska lämningar. Listan över kategorier är därför lång och omfattar monument ända fram till republikens införande och sådana som har anknytning till Atatürk. Marinarkeologi nämns också speciellt, och faktum är att Turkiet bland sina talrika museer har ett i Bodrum med övervägande fynd från undervattensforskningar.

En viktig punkt är militärområdena. Över antikviteter på dylika råder inte kulturministeriet utan generalstaben, som också kan företa eller ge tillstånd till utgrävningar.[16] Tillstånd för utomstående att företa grävningar på militärområden är väl knappast aktuellt, men naturligtvis kan det vara en källa till irritation för arkeologerna i en stad där den antika akropolen ligger inom regementsområdet så att museipersonalen inte ens har rätt att besöka den för att se om ruinerna tar skada av verksamheten och behöver restaureras.

Rätten att ha privata museer och kollektioner regleras också i lag – det är alltså inte kategoriskt förbjudet att äga antikviteter. Vidare stadgas att byggnader som expeditioner har uppfört skall tillfalla myndigheterna efter avslutad grävning liksom exproprierad mark som expeditionen har betalat för (en anledning till att aldrig låta grävningarna avslutas!). Vidare talas det om detaljer som belöningar för rapportering av fynd på annans mark och straffsatser för uraktlåtenhet och andra brott i samband med utgrävningar.

Administrativt måste systemet sägas fungera utmärkt. Ingenstans är så många utländska expeditioner sysselsatta varje år som i Turki-

16 Likaså skall rapportering av tillfälliga fynd inom militärområde göras till de militära myndigheterna och inte till de civila eller närmaste museum.

Istanbuls arkeologiska museum. Foto Jesper Blid.

et. Räddningsgrävningar inför uppdämning av Eufrat och Tigris på 1960-talet innebar ett uppsving i främmande – och även inhemsk – arkeologisk verksamhet. Det ena årets grävningar rapporteras vid ett symposium följande år och finns i tryck i symposievolymen året därpå. Att man lyckas med att få in bidragen från utgrävarna verkar kanske förvånande, men för att få grävningstillstånd för nästa år måste man ha skött rapporteringen av årets grävning ordentligt.[17] En sak som stör utgrävare med erfarenhet från andra länder är att exakt ansökan måste sändas in långt i förväg. Listor med namn och fotografier på deltagarna skall lämnas långt innan man vet om det vare sig blir tillstånd eller pengar.

17 P. Roos, *op.cit.* s. 10.

Återlämningsproblematiken

I samband med restriktioner för utförsel av antikviteter från grävningsplatser och liknande talas det ofta om krav på återbördande av fynd till ursprungslandet, även om det i en del fall kan vara svårt att avgöra vad som menas med det.[18] För Turkiets del gäller det framför allt fynden från Pergamon och Halikarnassos medan det sällan talas om Xanthos. Det finns också en variant av återlämningsproblem som man aldrig talar om. Efter de östeuropeiska staternas sönderfall och uppdelning har en del mer eller mindre viktiga delningsproblem dykt upp. Hur förfara med antikviteterna från ett sönderfallande land i huvudstadens museer? När det osmanska riket delades upp efter första världskriget var det arkeologiska museet i Konstantinopel det enda i landet och innehöll fynd inte bara från det nuvarande Turkiet utan också från andra delar av det dåvarande riket som Syrien, Libanon och Irak, och även från områden som hade gått förlorade tidigare som Bulgarien, Nordgrekland och de grekiska öarna.[19] Det var naturligt att de fanns i Konstantinopel, men representanter för de stater där grävningarna företogs kan finna det berättigat att föremålen flyttas till de nu existerande museerna i Damaskus, Beirut, Bagdad, Sofia, Saloniki, Rhodos eller var det nu kan bli. Sådana åtgärder skulle t.ex. kunna gälla sarkofagerna från Osman Hamdi Beys egna grävningar i Sidon, som hör till Istanbulmuseets mest spektakulära fynd och som skulle kunna drabbas av krav på flytt till Beirut. Att en sådan debatt skulle existera har jag emellertid aldrig märkt.

---

18 Vart skall man återlämna en antik staty som antas ha tagits till Rom från Rhodos, medförts av Konstantin till hans nya huvudstad, förts som byte till Venedig av fjärde korståget 1204 och sedan till Frankrike av Napoleons armé?

19 T.ex. finns många fynd från de danska grävningarna på Rhodos vid förra sekelskiftet där.

"Platsens ande"
Ny fotoutställning och publikation om Labraunda

JESPER BLID

Utgrävningarna i Zeushelgedomen Labraunda i sydvästra Turkiet är Sveriges äldsta ännu aktiva arkeologiska projekt i Turkiet. Redan 1948 inledde Uppsala universitet med arkeologen Axel W. Persson i spetsen undersökningar på platsen. Labraunda finner vi i närheten av den antika staden Mylasa, det moderna Milas. I den antika litteraturen kan vi läsa att det i Labraunda förvarades särskilt heliga reliker t.ex. en dubbelyxa, som en gång tillhört Olympens främste hjälte, Herakles. Denna dubbelyxa, på grekiska kallad *labrys*, gav förmodligen platsen dess namn och användes också som attribut av den lokala version av Zeus, som dyrkades här. Platsen ansågs så helig att den fungerade som områdets nationalhelgedom i drygt ett millennium. Under fyrtio- och femtiotalens svenska utgrävningar blottlades spåren efter en mängd monument och bland dem också det från antiken kända Zeustemplet. Nyheten om dessa viktiga lämningar gjorde tidigt utgrävningarna i Labraunda internationellt kända.

Även de senare årens arbeten har uppmärksammats både interna-

Propyléområdet, dvs. helgedomens ingång i Labraunda. Foton Ali Konyalı.

tionellt och i Turkiet. 2009 sändes t.ex. ett reportage från utgrävningarna på denna natursköna plats, på tv-kanalen *CNN-Türk*.

Mot denna bakgrund öppnade i januari 2010 en fotoutställning i Istanbul över temat *Mylasa Labraunda: archaeology and rural architecture in southern Aegean region* (Mylasa Labraunda: arkeologi och landsbygdsarkitektur i södra egeiska området). Utställningen, med fotografier av den turkiske fotografen Ali Konyalı, hade tillkommit på initiativ av konstgalleriet Milli Reasürans Sanat Galerisi i centrala Istanbul. Den väckte stort intresse och positiva artiklar och recensioner publicerades i välrenommerade turkiska tidskrifter som *Cornucopia* och *Bir Gün*. En lång turné väntar nu Labraundautställningen, som först besökte två universitet i Turkiet, och under hösten 2010 visades på Allan Piersonmuseet i Amsterdam. Den går därefter vidare till Tyskland (Berlin) och USA (New York och Washington). Förhoppningsvis kommer utställningen också till Sverige.

Rikt illustrerad katalog

I anslutning till utställningen har galleriet publicerat en omfattande katalog med artiklar av bl.a. professor Lars Karlsson, Uppsala universitet, professor Fede Berti, Museo Archaeologico Nazionale Ferrara och dr Olivier Henry, disputerad vid Université de Bordeaux samt undertecknad. För inledningen svarar professor Afife Batur, Istanbul Technical University med en inspirerad betraktelse kring "platsens ande" ("genius loci"). Texten är på turkiska och engelska.

Som namnet på utställningen antyder behandlas arkeologi och arkitektur i området kring Labraunda och Mylasa, en sträcka på c:a 14 km. Labraunda står i fokus men Amelie Edgü, redaktör för utställningskatalogen och tillika kurator på Milli Reasürans Sanat Galerisi, har valt att också uppmärksamma den antika arkitekturens betydelse för traditionell arkitektur i området.

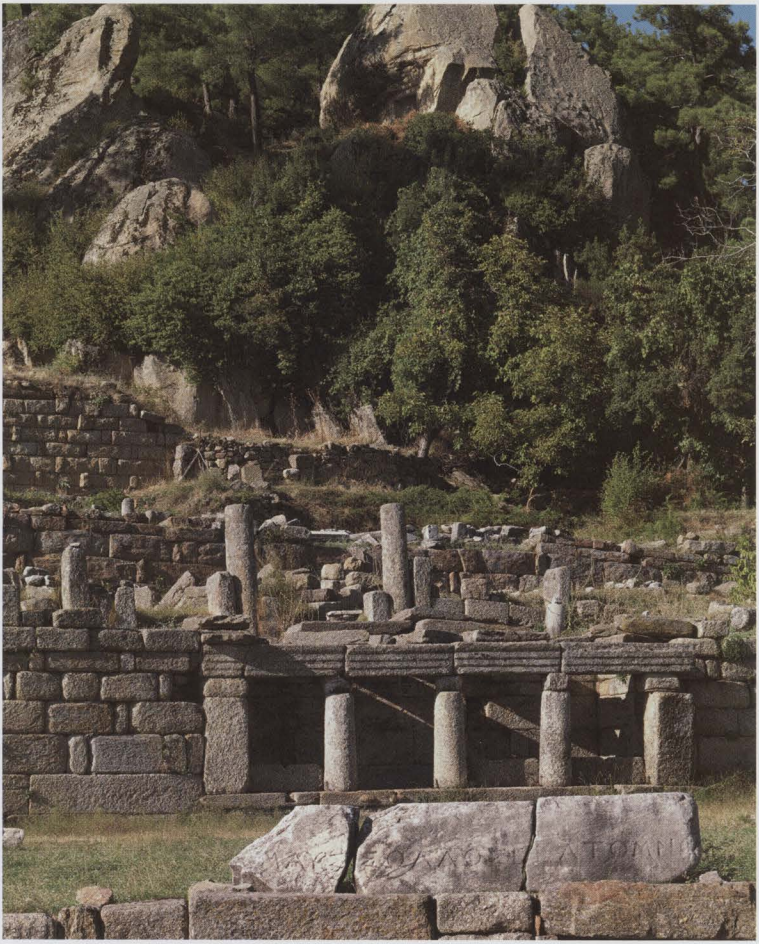
Katalogen inleds med en introduktion till kariernas nationalhelgedom författad av Lars Karlsson. Det är en genomgång av de bevarade monumenten på platsen samt en redogörelse för den lokala kariska versionen av Zeus, som dyrkades i Labraunda. Karlsson visar hur Zeus kallades Tarhunt på kariska, ett antikt indoeuropeisk språk som talades i Karien, innan det ersattes av grekiska kring tiden för Kristi födelse. Samma namn användes av hettiterna som epitet för deras väder- och åskgud. Filologer har länge ansett att namnet på den fornnordiska åskguden Tor etymologiskt är besläktat med just Tarhunt. Deras attribut liknar också varandras. Alldeles ovanför tempelplatsen vilar ett stort sprucket klippblock. Karlsson tolkar klippblocket och den källa, som rinner fram under det, som helgedomens ursprung. En eventuell föreställning bland forntidens folk var att klippblocket, placerat på gränsen mellan jorden och himlen, dvs. på en klipptopp, slagits itu av gudens åskvigg (eller yxa). Klippblocket fungerade således som ständig påminnelse om Tarhunts/Zeus' närvaro på platsen.

Den heliga källan i Labraunda.

Även en mindre kultplats till den anatoliska modergudinnan Kybele har identifierats invid stenblocket. Enligt Karlsson är det fråga om en rituell fusion mellan himmelsguden och modergudinnan. Ett tecken på den fertilitet, som uppstod genom denna förening, skulle vara den rika vattenkällan alldeles nedanför det spruckna klippblocket.

Afife Batur behandlar livet i Labraunda: platsens monument och

Det stora brunnshuset i Labraunda.

kariernas trosföreställningar. I ett senare kapitel beskriver Olivier Henry på ett målande sätt en annan aspekt av livet, nämligen döden. I Labraunda var döden nästan lika närvarande som livet och ett hundratal gravmonument kantar den heliga vägen, som under antiken förband staden Mylasa nere på slätten med helgedomen högst uppe på Labraundabergets krön. Genom gravarkitekturen uttryckte karierna

den egna identiteten och gravvården blev bokstavligen en boning för de döda. Det var hågkomsten som var viktig och därför byggdes ofta imponerande mausoleer för att dra till sig de efterlevandes uppmärksamhet. Det är knappast en slump att ordet *mausoleum* har sitt ursprung i Karien, dvs. i det viktiga gravmonument som kung Mausollos lät uppföra åt sig själv i Halikarnassos under 300-talet f.Kr., och som därefter har fått ge namn åt alla monumentala gravar.

Som en brygga mellan arkaisk, klassisk och hellenistisk tid (c:a 600–0 f. Kr.) och det moderna hamnar undertecknads kapitel om det romerska och bysantinska Labraunda. Platsen blev redan under tidigt 400-tal e.Kr. en pilgrimsort för de kristna men synes ha övergivits under senare delen av 1200-talet. Det verkar som om vattnet, som eventuellt var ursprunget till helgedomen, nu fyllde en viktig roll inom den kristna liturgin. Spåren efter en *hagiasma*, en helig källa, har de senaste åren grävts fram i en av Labraundas tidigkristna kyrkor.

En sista viktig aspekt som behandlas i utställningskatalogen är vilken betydelse Labraunda har haft, och fortfarande har, för bergsbyarna i närheten. Afife Batur har arbetat med den traditionella bostadsarkitekturen i dessa byar. Batur tycker sig se den traditionella arkitekturen som ett kontinuum från antiken, en tydligt levande bebyggelsetradition med sina rötter i just Labraunda. Kapitlet visar oss runt i flera byar där husens murliv fortfarande byggs av stora stenblock i antik stil. Liksom Henrys kapitel om de antika gravplatserna kring Labraunda visar oss Baturs text hur bybor i närheten har låtit sig begravas de senaste seklerna. Vi får alltså genom hela katalogen ett långtidsperspektiv, som tar oss från det antika till det moderna, och genom tre betydande religionsskiften: från hedendom via kristendom till Islam.

Den stora rikt illustrerade publikationen (255 sid) kan köpas i olika nätbokhandlar. Priset är ca 500 kronor. Sök på "*Mylasa Labraunda Kitap*".

Välskött ekonomi, högt anseende och effektiv förvaltning: grundval för Bysantinska rikets uthållighet [1]

ANDREAS ÅDAHL[2]

Det Bysantinska (eller Östromerska) riket (395–1453) varade längre än någon statsbildning i Europa hittills gjort, inklusive det enade romerska rikets andra efterföljare, det Heliga romerska riket av den tyska nationen (800–1804). Bland förklaringarna spelar de ekonomiska faktorerna – geografiska, institutionella och ekonomisk-politiska – en viktig roll. Vår förståelse av Bysans historia kan underlättas av paralleller med de ekonomiska faktorer som i våra dagar styr nationernas utveckling.

1 Föredrag vid seminariet "Tre perspektiv på Bysans", ett samarbete mellan forskningsinstituten i Rom, Athen och Istanbul hösten 2008.

2 Andreas Ådahl (1938–2009) var till utbildningen ekonom och jurist, men hans intressen sträckte sig över humaniora, historia och kulturhistoria. Till utrikesförvaltningen knöts han 1981, först som minister vid OECD och svenska UNESCO-delegationen i Paris, därefter som ambassadör i Libyen, Lettland och Algeriet. Från 2005 var han starkt engagerad styrelseordförande av Stiftelsen Kulturarv utan Gränser och han var en uppskattad föreläsare.

Konstantinopels gynnsamma läge

Konstantinopels *geografiska läge,* i centrum för väldet både när det var som störst och när dess territorium hade reducerats, är en viktig förklaringsfaktor till det östra kejsarrikets uthållighet. Rom var en inlandsstad, från vilken ett viktigt vägnät ledde ut, medan Konstantinopel främst var en sjöfartsstad. Staden, som sammanbinder de asiatiska och europeiska kontinenterna, kontrollerade sjöfarten på Svarta havet och dess stora uppland. På det bysantinska väldets territorium mynnade karavanhandeln med Central- och Östasien. Genom sin storlek erbjöd Konstantinopel den kritiska massa för produktion och distribution som är så viktig för utvecklingen av produktivitet och konkurrenskraft. Silkesproduktionen är ett exempel på en lyxvara som kräver en kvalificerad marknad för att utvecklas. En sådan marknad fanns i Konstantinopel, även om både silkesproduktionen och silkeshandeln var hårt reglerad av staten.

Det Bysantinska riket varierade starkt i omfattning under sin långa historia. Fram till mitten av 600-talet förfogade Konstantinopel över spannmålstillförseln från Egypten och Mashrek, samma kornbodar som varit en viktig förutsättning för Roms försörjning. Under tiden därefter, när Konstantinopel var en krympande huvudstad i ett rike med reducerat territorium, utvecklades områden som öarna Lemnos och Thasos till mera närbelägna livsmedelsleverantörer. Det är svårt att bedöma huruvida den territoriella expansion som skedde under kejsar Basileios II (959–1025) var till gagn för imperiets ekonomiska balans — och i vilket tidsperspektiv. Erövringar krävde större administrativa och militära resurser (50 % ökade statsutgifter) men tillförde i bästa fall en utvidgad skattebas och naturligtvis krigsbyte, en statsfinansiellt viktig komponent i de dåtida erövringskrigens nollsummespel.

Att riket under de båda sista århundradena hade blivit en ministat innebar inte nödvändigtvis att dess ekonomi var dömd till under-

gång. Konstantinopels roll som centrum för en lönsam transithandel i samverkan med Venedig, Genua, Pisa och Ragusa under en period av uppsving för världshandeln kan ha haft likheter med den roll som Singapore spelar i våra dagar eller som Libanon spelade före 1975.

Välutvecklade regelverk och institutioner

Bysans hade också *de institutionella förutsättningarna* för framgång i senantikens och medeltidens Medelhavsregion. En central roll spelar här kodifieringen och utvecklingen av den "romerska" rätten, en produkt av rikets effektiva byråkrati och kompetenta juridiska kadrer. Rättshandlingar kännetecknade av förutsebarhet och likabehandling gav då som nu stabilitet åt det ekonomiska livet.

Den enastående påverkan som den romerska rätten utövat på rättsbildningen i huvuddelen av Europa ända fram till vår tid vittnar om vilken tillgång det Bysantinska riket hade i sitt normsystem, inte minst på civilrättens, förvaltningsrättens och finansrättens område. Det är svårt att ge något enhetligt omdöme om rättstillämpningens kvalitet under rikets långa livslopp, men ett mått av likhet inför lagen – bl.a. erkännandet av i riket bosatta personers rättshabilitet oavsett etnisk tillhörighet – torde ha givit Bysans en fördel som handels- och produktionsmiljö jämfört med andra samtida statsbildningar. Förmågan till symbios med de italienska handelsstäderna torde under de sista två århundradena också ha gynnats av smidiga administrativa förutsättningar. Liknande rättigheter för utländska köpmän var för övrigt en viktig orsak bakom det ekonomiska uppsvinget för handelsplatserna England och (Förenade) Nederländerna under 1600-talet.

För att ett bra regelsystem skall kunna komma till sin rätt krävs *en effektiv och kompetent förvaltning.* Modern nationalekonomisk forskning har understrukit vikten av effektiva och oväldiga institutioner

och funktioner för ekonomisk utveckling. Bysans samhälleliga uthållighet tycks bekräfta detta även för en mera avlägsen förfluten tid, samtidigt som dessa erfarenheter pekar på en förmåga att smidigt anpassa systemen efter förändrade förhållanden. Från slutet av 700-talet införs t.ex. ett system för samordnad civil och militär förvaltning, som hade vissa likheter med det svenska indelningsverket, och var baserat på infanteri; soldaterna avlönades in natura. Den militärtekniska utvecklingen medförde emellertid ett växande behov av en värvad armé, varvid värnplikten kunde friköpas genom en avgift till staten. Nu får man ett ökat behov av betalningsmedel, både för uppbörden och för truppernas avlöning.

Också civilförvaltningens tjänstemän avlönades av staten i penningar, något som ökade deras beroende av centralmakten och kanske, i alla fall tidvis, gjorde dem mindre beroende av andra maktcentra än den kejserliga centralmakten. Sold och tjänstemannalöner utgjorde – jämte kostnaden för den kejserliga hovhållningen – den viktigaste posten i statsbudgeten och ställde betydande krav på betalningsmedel. Dessa präglades av det statliga myntverket utan det inslag av myntning på enskildas initiativ som spelade en betydande roll under Västeuropas medeltid.

Till den med myntningen sammanhängande penning- och finanspolitiken skall vi återkomma längre fram.

I gamla tider saknades de flesta av de nutida ekonomiernas instrument för konjunkturutjämning. Missväxt, farsoter och naturkatastrofer fick därför stort genomslag på levnadsstandard och ekonomisk utveckling. Möjligheterna att omfördela resurser över tiden var starkt begränsade; främst spannmål kunde dock lagras för att utjämna årsvariationer i utbudet och därmed följande prisförändringar.

Ett multinationellt samhälle

Till framgångsfaktorerna skulle också kunna räknas att Bysans, i det enade Romarrikets efterföljd, var ett *multinationellt samhälle*. Inte minst slaviska och turkiska folkslag införlivades med den bysantinska ekonomiska och politiska miljön, som legosoldater, som invandrade jordbrukare och som arbetare i serviceyrkena. När t.ex. petjenegerna den hårda vintern 1046/47 gått över Donaus is försökte Konstantin IX först besegra dem militärt, men när detta misslyckades valde kejsarmakten att kooptera dem, ge dem land, göra dem till skattesubjekt och värva dem till arméerna, för att på kejsarmaktens sida bekämpa andra invaderande folk; de absorberades av den överlägsna bysantinska ekonomiska och sociala miljön.

Den sammanhållande faktorn var framförallt den ortodoxa kyrkan, som till skillnad från den katolska kyrkan i väst var nära knuten till och i princip underordnad kejsarmakten. Det territoriella prästerskapet, men framförallt klostren var viktiga inte bara för den kulturella utvecklingen utan också för näringslivet, med sina stora innehav av produktiv mark och tillgång till andra ekonomiska resurser (som t.ex. klostren på Athos och Patmos, som förfogade över egna handelsflottor). Klostrens skatteprivilegier gav dem konkurrensfördelar, men knöt dem samtidigt till den kejsarmakt som kunde värna om dessa förmåner. En av klostrens motprestationer var deras sociala inrättningar för gamla, sjuka och handikappade, liksom då och då åtaganden att under – får man förmoda – anständiga villkor hålla personer inspärrade, som statsmakten önskade se avskilda från samhället i övrigt.

En effektiv finans- och penningpolitik

Hjärtmuskeln i det Bysantinska rikets offentliga ekonomi var *finans- och penningpolitiken*: skattesystemet och valutan. Det gällde här ute-

Bysantinskt nomisma från kejsar Mikael V:s regering 1041–42.

slutande guldmynten, medan silver- och kopparmynt användes till den dagliga konsumtionen.

Beskattningen baserades främst på fastighetsbeståndet, som tycks ha varit noggrant registrerat, samt på antalet arbetande i jordbruksföretagen. Dessutom kunde man ta upp diverse avgifter för olika myndighetsprestationer. Utgifterna avsåg kejsarhovet – ett slags avgift för den prestige som en dyrbar miljö och kostnadskrävande ceremonier förde med sig – militären och förvaltningen.

De offentliganställdas löner betalades ut i tetartera. *Tetarteron* var ett lättare guldmynt som fortlöpande försämrades både till vikt och lödighet, något som innebar en vinst för statskassan. Skatteuppbörden däremot skedde i ett högvärt guldmynt, *nomisma*, vars guldinnehåll man av denna anledning så länge som möjligt drog sig för att försämra. Efter att i över sjuhundra år ha hållit ädelmetallinnehållet i nomisma (och det därtill relaterade silvermyntet *miliaresion*) någotsånär stabilt, kände sig kejsarmakten i den katastrofsituation som kriget mot petjenegerna innebar tvingad att från 1050-talet depreciera också nomismas finvikt. Detta var sannolikt ett ödesdigert beslut också med hänsyn till den roll som internationell reservvaluta som det bysantin-

ska myntet ("medeltidens dollar") kommit att spela under 900–1100-talen. Detta skedde i ett läge då de traditionella metoderna att förbättra statsinkomsterna inte räckte till.

Skatteuppbörden, som redan tycks ha varit ganska välorganiserad, kunde knappast effektiviseras ytterligare utan att bli kontraproduktivt hårdhänt. En utveckling från mindre självägande jordbruk till storgods, latifundier, underlättade för den agrara sektorn att göra motstånd. Man kunde också höja skattesatserna men riskerade då, av samma skäl, minskade intäkter om nivåerna blev för höga. Vad som återstod var myntförsämring.

Det gick alltså allt flera tetartera på ett nomisma. Soldaternas inkomst "beskattades" således om de fick ut sin sold i ett allt sämre mynt, vilket sannolikt påverkade lönernas köpkraft. Böndernas privatekonomi påverkades av att deras avsaluinkomster denominerades i tetartera medan de måste skaffa allt "dyrare" nomismata för att betala fastighetsskatten.

Det fanns dock en undre gräns under vilken man inte kunde försämra myntet. Sjönk guldinnehållet nedemot 70% fick mynten en tydligt sämre lyster, vilket dramatiskt skulle urholka förtroendet för den bysantinska valutan.

Varje myntförsämring behövde dock inte innebära inflation. Om behovet av betalningsmedel ökade till följd av ändringar i ekonomins funktionssätt utan att nya ädelmetallfyndigheter stod till förfogande, kunde en utspädning av penningbeståndet ske utan depreciering av köpkraften. Man har diskuterat huruvida behovet av monetär expansion varit en orsak till myntförsämringarna vid mitten av 1000-talet. Helt övertygande verkar detta resonemang dock inte vara med tanke på de militära katastroferna (främst nederlaget mot seldjukerna vid Manzikert 1071), med minskad territoriell skattebas som följd, samt jordbrukets feodalisering från slutet på 1000-talet.

Högt anseende

Något som bidrog till Bysans uthållighet var också den *prestige*, den respekt, som den bysantinska kejsarmakten åtnjöt i sin egenskap av Romarrikets arvtagare. Den underströks av en ostentativ konsumtionsnivå då det gällde den prakt kejsarhovet utvecklade, inte minst inför utländska sändebud och andra främlingar. Detta kan ha motiverat den stora posten i nationalräkenskaperna som gick till detta ändamål

Grannländernas storhet kom och gick – de båda storbulgariska rikena, seldjukstaterna, Kiivskija Rus', Storserbien – men Bysans bestod. De uppåtsträvande grannarnas statsöverhuvuden sökte legitimitet i giftermål med bysantinska prinsessor.

Så var det också då det enade Rysslands förste tsar, Ivan III, äktade Sofia Palaiologina, brorsdotter till den siste kejsaren, Konstantin XI, tillika dotter till tronpretendenten efter kejsardömets fall. Den bysantinska dubbelörnen blev Rysslands symbol (och är det på nytt idag, efter Sovjetunionens fall). Från och med nu såg sig Tsarryssland kallat att återupprätta det kejsardöme vid Bosporen, till vilket man ansåg sig vara rättmätig arvinge: Ryssland skulle vara *Tretjij Rim,* det tredje Rom. Alltifrån Peter den store (som efter Nystadsfreden 1721 kallade sig *imperator*) var detta en hörnsten i den ryska utrikespolitiken. Steg för steg trängde man tillbaka det osmanska Turkiet och dess vasallstat Tatarriket, ända tills den förskjutna maktbalansen i Sydösteuropa började oroa de övriga stormakterna och Ryssland berövades en del av frukterna av sin expansionspolitik. Ett viktigt led i denna var att man med bysantinska förebilder iklädde sig rollen av de kristnas – i varje fall de ortodoxa kristnas – skyddsmakt i det Osmanska riket.

Men när skördetiden kom och ententens krigsfartyg lade till vid Dolmabahçepalatsets kaj var Ryssland inte med längre. Bolsjevikregeringen hade lämnat kriget och avrättat tsaren, de bysantinska kejsar-

nas potentielle arvtagare, och den ortodoxa kyrkan var inte längre ett redskap för den ryska orientpolitiken. De jugoslaviska kulturpolitiska ambitionerna under Alexander I avspeglade dock ännu under mellankrigstiden vilken betydelse de bysantiska symbolerna tycktes ha för att legitimera strävan efter en ledarroll på Balkan. Den ortodoxa kyrkans betydelse som statsmaktens förlängda arm, så betydelsefull för att hålla det bysantinska väldet samman, gör sig f.ö. än idag påmint i Kosovo, där de etniskt serbiska områdena i avsaknad av en sekulär administration i viktiga avseenden låter sig vägledas av de kyrkliga befattningshavarna – enligt order från Belgrad.

Litteratur

Angeliki E. Laiou (utg.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. 3 vol. Washington D.C. 2002. Samlingsverk med bidrag av en lång rad experter. Hela verket är fritt tillgängligt på internet:
www.doaks.org/publications/doaks_online_publications/EHB.html

Angeliki E. Laiou & Cécile Morrisson, *The Byzantine Economy*. Cambridge 2007. Kortfattad men vederhäftig och läsbar översikt.

Mehmet Fatihs bysantinska palats

SIMON MALMBERG

När sultan Mehmet Fatih år 1453 gjorde sitt ceremoniella inträde i det nyligen erövrade Konstantinopel hörde Hagia Sofia och det intilliggande bysantinska kejsarpalatset till de första platser han besökte. Mehmet lät inom kort restaurera Hagia Sofia och gjorde om kyrkan till moské, men han lät inte rusta upp ruinerna av kejsarpalatset vid Hippodromen, och inte heller det nyare kejsarpalatset i Blachernai vid landmurarna. Efter att ha tillbringat mindre än en månad i den kuvade staden återvände Mehmet till sitt nyligen fullbordade palats i Edirne, det osmanska rikets dåvarande huvudstad. Men han hade redan planer på att återuppbygga det förfallna Konstantinopel och göra det till sin nya huvudstad.

När sultanen följande år återvände till Konstantinopel, började han bygga ett palats där Istanbuls universitet ligger idag, i stadsdelen Beyazıt. År 1458 stod palatset färdigt. Det var en traditionell osmansk byggnad, med bostadslängor för sultanen och haremet, en rådssal och en stor park. Snart bestämde sig dock Mehmet för att uppföra ytterligare ett palats i Konstantinopel. Detta kom att bli en betydligt mer monumental byggnad, som sultanen kallade sitt Nya Palats (Yeni Saray), ett namn som användes fram till 1800-talet, då det kom att bli känt som Topkapı Sarayı. Men varför byggde sultanen ytterligare ett palats så snart efter att det första färdigställts?

Mehmets härskarbild

Uppförandet av ett nytt palats så snart efter fullbordandet av det första motiverades av den nya härskarbild som växt fram under de år då Konstantinopel utvecklades till osmanernas huvudstad. Mehmet betraktade sig som det romerska rikets arvtagare. Han strävade efter att dominera hela Medelhavsvärlden, och försökte förena Konstantinopel och Rom under ett styre genom sin planerade invasion av Italien, som dock aldrig kom att genomföras på grund av hans död år 1481.

Den italienske humanisten Lauro Quirini, verksam vid Mehmets hov, skrev: "Han vill bli en andra Alexander. Och av detta skäl har han tagit till vana att ha Arrianos, som detaljerat beskriver Alexanders dåd, uppläst för sig varje dag. Han avser att kunna mäta sina erövringar med Alexanders, men i motsatt riktning, från öst till väst, i syfte att skapa ett världsimperium enat runt en tro och en härskare." Den grekiske lärde Georgios av Trebizond skrev till Mehmet: "Ingen tvivlar på att du är kejsare av romarna. Den som behärskar kejsardömets centrum är kejsare, och det romerska rikets centrum är Konstantinopel." Bland de titlar som Mehmet antog hörde *Kayser-i-Rum* (romersk kejsare), och staden behöll sitt gamla namn även på osmanlı (*Kostantiniyye*).

Mehmets Nya Palats byggdes nära Hippodromen och Hagia Sofia, medan hans nya moské och gravkomplex ersatte Apostlakyrkan, där Konstantin och efterföljande kejsare hade begravts. Dessa två stora projekt genomfördes simultant för att symboliskt visa att den kristna stadens grundare hade avlösts av en muslimsk nyordning.

I samband med att Mehmet utvecklade idéer om världsherravälde, kom han också att förändra härskarbilden radikalt. Palatset i Beyazıt motsvarade inte sultanens krav på storslagenhet. Mehmet utarbetade själv planer för det Nya Palatsets utseende och omfattning. Arkitekten Aristotele Fioravanti från Bologna blev ansvarig för genomförandet, tills han 1475 reste till Moskva, där han uppförde katedralen i Kreml.

Den osmanske arkitekten Murat Halife, en grek som konverterat till islam, kom därefter att ansvara för projektet.

Det Nya Palatset hade ett bättre läge på stadens akropol. Sultanens beundran av Akropolis i Athen, som han besökte året innan arbetet på det Nya Palatset påbörjades, kan ha påverkat Mehmets val av plats. Byggnaden låg också nära två kejserliga monument: Hagia Sofia och Hippodromen, vilka kom att utvecklas till viktiga platser för osmanska ceremoniel. Palatset placerades åtskilt från det bysantinska kejsarpalatset för att markera början på en ny epok, men också i dess närhet, för att visa på en kontinuitet.

Nytt ceremoniel och nytt palats

Kunskapen om tidigt osmanskt hovceremoniel är knapphändig, men allt tyder på att de osmanska härskarna ofta uppträdde offentligt och omgärdades av ett minimum av ceremonier. Under 1300-talet infördes regelbundna offentliga audienser. Sultanen tog emot besökare stående, och utbytte några ord med dem, innan alla satte sig, sultanen på ett podium, medan gästerna fick sitta på golvet framför. Därefter serverades en lättare måltid, varefter alla reste sig och audiensen var över. Sultanen förväntades även visa sig regelbundet inför trupperna, och deltog ibland på rådsmöten (*divan*). Under större delen av sin regering fortsatte Mehmet seden att framträda offentligt, inför soldater, ambassadörer och stadsbefolkning.

Mehmet formaliserade det osmanska hovceremonielet år 1477 genom utfärdandet av lagsamlingen *Kanunname*, med uppräkningar av de huvudsakliga ämbetsmännen i statens administrativa och religiösa hierarki, deras rang, löner, befordringar och bestraffningar, och det protokoll som kom att styra deras uppträdande. Denna samling regler var tydligt influerad av bysantinska ceremoniböcker och saknade osmanska eller islamiska föregångare.

I *Kanunname* formulerades även principen om härskarens avskildhet. Av lagboken framgår att sultanen förväntades framträda offentligt endast vid sitt trontillträde samt vid de två stora årliga religiösa festivalerna (*bayram*). Hädanefter hade endast höga ämbetsmän möjlighet att regelbundet möta sultanen, och då normalt endast i en speciellt byggd audienssal i anslutning till palatsets privata gård. På så sätt hörde det nya ceremonielet samman med det Nya Palatset: det gav härskaren en avskild tillvaro, utifrån principen att kontakt med undersåtarna riskerade att minska sultanens värdighet och helighet. En ökad säkerhet var endast en bieffekt.

Det har föreslagits att detta radikala brott med osmansk tradition inspirerats från östligt ceremoniel, främst det persiska, men detta är inte troligt. Den venetianske ambassadören till Persien, Giacomo Soranzo, rapporterade i mitten av 1500-talet att "den osmanske sultanens avskildhet står i stark kontrast till sederna vid det safavidiska hovet. Storturken talar aldrig till någon och är sällan synlig, medan den persiske kungen ständigt visar sig och håller offentliga audienser tre gånger i veckan."

Kanunname utfärdades när det Nya Palatset nästan var fullbordat, och utgjorde det institutionella ramverket för byggnaden. Palatsets ceremoniel fortsatte att vara i bruk under 1400- och 1500-talet. Ceremonireglerna var det enda omfattande dokument av sitt slag som sammanställdes under det osmanska rikets historia. Det markerade en tidpunkt av stora strukturella förändringar i organisationen av imperiets administration och härskarens roll. Den nya ordningen medförde en radikal förändring av maktfördelningen i imperiet. Den potentiella utmaningen från den landägande aristokratin besvarades med etablerandet av en byråkratisk klass. Genom att reglera befordringssystemet blev *Kanunname* det enskilt viktigaste instrumentet i denna centralisering av makten.

De sista åren av Mehmets regering dominerades av att han alltmer drog sig tillbaka från det offentliga livet, vilket sammanföll med fullbordandet av det Nya Palatset, ett nytt hovceremoniel och en omorganisation av statsapparaten. Sultanen genomförde inte längre sina böner på en enkel matta bland den övriga församlingen i moskén. Den nya Fatih-moskén var utrustad med en upphöjd tribun, där Mehmet bad avskild från folket.

Alltmer strikta ritualer

Den trend mot strikta hovritualer som påbörjats under Mehmet fortsatte efter hans död, och fick sin fullt utvecklade form under sultan Süleyman (regerade 1520–1566). Tidigare sultaner hade rest sig när de tog emot besökare, en sed som upphörde under Mehmet, med undantag för besök av utländska ambassadörer. Den venetianske ambassadören Marco Minio observerade år 1521 att sultan Süleyman, som på bysantinskt vis numera satt på en tron under en baldakin, inte längre reste sig ens för ambassadörer. Vid nästa ambassad, sex år senare, hade sultanen även upphört att tilltala sina gäster. Süleyman använde sig istället av teckenspråk för att kommunicera med sina hovmän, vilka sedan framförde sultanens budskap. Nu var det dessutom inte längre tillåtet att sitta i sultanens närvaro, utan ambassadörerna var tvungna att stå under hela audiensen.

Även i de privata avdelningarna av palatset hade sultanen sällan kontakt med andra personer. *Kanunname* införde en sträng begränsning av antalet privilegierade dignitärer som hade rätt att möta härskaren. Dessutom var alla, från och med mitten av 1500-talet, tvungna att kommunicera med sultanen genom teckenspråk. Teckenspråket infördes av Süleyman, som fann denna form av kommunikation mycket värdig. Seden spred sig snabbt, och det ansågs ohövligt att ens viska i sultanens närhet. Teckenspråket kom därför med tiden att användas

även i samtal mellan hovfunktionärer. När sultanen Mustafa år 1617 vägrade lära sig det blev han kritiserad av rådet, då det ansågs ovärdigt för sultanen att tala med munnen.

Härskarens avskildhet och det alltmer kvävande ceremonielet hade nästan förvandlat sultanen till en tyst bildstod. Vad som ursprungligen hade införts som ett sätt att framhäva härskarens värdighet utvecklades till en tvångströja. Mehmets *Kanunname* hade skrivits för att ge härskaren absolut makt, men de strikta ritualerna som infördes under 1500-talet berövade paradoxalt alltmer sultanen möjligheten att utöva denna makt.

Mehmets bysantinska palats

Likheterna mellan det bysantinska och det osmanska hovceremonielet är slående, och föga förvånande har även de rum och platser där ritualerna genomfördes mycket gemensamt. Den viktigaste och vanligast förekommande platsen för dessa ritualer var härskarnas palats. På detta begränsade utrymme är det svårt att i detalj jämföra de bysantinska och osmanska palatskomplexen och hovkulturerna. Endast ett par exempel får belysa de slående likheterna, både i form och avsikt. Palatsen vette båda mot havet, placerade på varsin kulle och med byggnader på flera terasser ner mot Bosporen, med balkonger, arkader och glittrande kupoler. Till skillnad från västerländska palats bestod romerska och osmanska palats av relativt låga envåningsbyggnader byggda runt centrala, kolonnomgärdade gårdar. Via monumentala portar passerade man i båda palatsen gårdar av minskande storlek, tills man nådde det innersta rummet, tronsalen, i det bysantinska palatset kallad "den kejserliga salen" (*triklinos tou augusteos*), och i det osmanska för "audienssalen" (*oda-i-arz*). Likheterna mellan det bysantinska och osmanska hovceremonielet framgår tydligt om vi jämför beskrivningarna från två italienska ambassadörer, åtskilda av nästan sex sekler. Ambassadören

Liudprand från Cremona, som besökte kejsar Konstantin VII i Konstantinopel år 949, skrev: "Lutande mig mot axlarna på två eunucker fördes jag inför kejsaren. Efter att jag tre gånger bugat mig djupt inför kejsaren lyfte jag mitt huvud. Den tronande kejsaren satt orörlig och tilltalade mig inte med ett ord." Den venetianske ambassadören Pietro Zeno skrev om sitt besök vid Süleymans hov år 1530: "Jag leddes till audienssalen av två vita eunucker. Man kunde inte höra något ljud överhuvudtaget. Storturken förblev orörlig i en pose av extrem arrogans utan att alls se på oss, liknande en bild uppvisad för tillbedjan."

Det strikta ceremonielet underströk härskarrollens värdighet och imperiets dynastiska kontinuitet. Budskapet riktades till två mottagare, en inre och en yttre. För den inre, hovet, innebar ceremonierna att tvetydigheter i den socio-politiska ordningen eliminerades. Statussystemet synliggjordes och sultanens makt befästes genom att tydligt visa härskarskiktets beroende av monarkens vilja. Då en ärftlig aristokrati saknades, fick den artificiellt skapade hovklassen sin samhällsställning bekräftad baserat på vilket ämbete man tilldelades. Bruket att använda familjenamn, snarare än ämbetstitel, för att markera klasstillhörighet i de senare bysantinska och osmanska rikena visar på centralmaktens nedgång, med tiden ersatt av ett feodalsystem.

För de yttre mottagarna uppvisade den ceremoniella kontinuiteten en tidlöshet och stabilitet, såsom det formulerades i den ceremonibok som sammanställdes av Konstantin VII på 900-talet: "Som ett resultat av denna lovvärda ordning uppenbarar sig den kejserliga makten som mer majestätisk och vördnadsbjudande och hedras därför av utlänningar och våra egna undersåtar. De kejserliga ritualerna måste genomföras under tystnad, med rytm och ordning för att återskapa universums harmoniska rörelser." Ceremonielets makt låg i dess konstanta upprepning, genomförd i absolut tystnad, som om tiden tillfälligt hade upphört – ett ögonblick utdraget i evighet.

Integritetens ö: Burgaz och den turkiske filmregissören Halit Refiğ

ÉVA ÁGNES CSATÓ och LARS JOHANSON

I fjol förlorade vi den framstående turkiske filmregissören Halit Refiğ (1934–2009), en varm vän av Sverige. Han var en av de ledande skaparna av den turkiska kvalitetsfilmen, som började utvecklas på 1960-talet. Det nya filmlandet Turkiet presenterades för första gången i Sverige av Lars Johanson i en filmkrönika i Svenska Dagbladet med anledning av att en turkisk film prisbelönats vid filmfestivalen i Berlin 1964 (Johanson 1964). Där nämns också för första gången i svensk press Halit Refiğ och hans film *Şehirdeki Yabancı* ('Främling i staden'), som tillkom under den TV-lösa epoken i Turkiet. Refiğ hade sina största framgångar under den följande epoken då den statliga televisionen understödde kvalitetsfilmen och privattelevisionen ännu inte fått sitt genombrott i landet.

Refiğ hade ett långt och mycket framgångsrikt konstnärsliv bakom sig, skapade omkring sextio filmer och mottog otaliga turkiska och internationella priser. Hans filmmanuskript, essäer och intervjuer har tryckts i en rad böcker. Hans filmer förevigar staden Istanbul – fram-

för allt Bosporen och Gyllene Hornet – och dokumenterar hur det gamla fridfulla Istanbul med sina traditionella *mahalleler* (bostadskvarter), stämningsfulla *konaklar* (förnäma bostadshus), *yalılar* (sommarnöjen) och *vapurlar* (ångbåtar) trängts undan av en modern västlig betongvärld.[1]

En viktig film är *Yasak Aşk* 'Förbjuden kärlek' (1961) efter Halid Ziya Uşaklıgils (1867–1945) klassiska roman *Aşk-ı Memnu* 'Förbjuden kärlek' om en otrogen kvinna som här skildras med sympati till skillnad från vad som varit fallet i tidigare litterära verk. Filmen gavs som TV-serie åren 1974–1975. *Gurbet Kuşları* 'Flyttfåglar' (1964) handlar om en familj från Maraş, som flyttar till ett nytt liv i Istanbul. *Karılar Koğuşu* byggde på Kemal Tahirs (1910–1973) roman om livet i ett kvinnofängelse i Malatya. En film som uppmärksammades i Sverige på 1970-talet var *Bir Türk'e Gönül Verdim* 'Jag skänkte mitt hjärta till en turk' (1969) med Halit Refiğs första fru, svenskan Eva Bender, i huvudrollen.

Halit Refiğ undervisade i många år på amerikanska och turkiska universitet och spelade en framträdande roll i kulturlivet. Ändå var han en sårbar person som hellre avstod från att till varje pris utöva sin skaparkraft än att sätta sin personliga integritet på spel. Till exempel var en av hans största ambitioner att skapa en film av Kemal Tahirs (1910–1973) roman *Devlet Ana* 'Moder staten'. Kemal Tahir, hans personlige vän, är den turkiske författare som mest djupgående och originellt skildrat det turkiska samhället under dess övergång från det Osmanska riket till republiken, framför allt Turkiets relation till väst. Under fem år från 1979 skapade Refiğ en film på grundval av Kemal Tahirs roman *Yorgun Savaşçı* 'Den trötte krigaren', en kontroversiell film om kampen mot ockupationsmakterna efter första världskriget.

1 Om Istanbul i Halit Refiğs filmer se Burgaz 2010; G. Refiğ 2010.

Fastän filmen gjordes på den turkiska statliga televisionens uppdrag visades den aldrig. 1983 informerades Refiğ om att den bränts upp. 1999 fick han en ny möjlighet, då premiärministern Bülent Ecevit erbjöd honom att filmatisera *Devlet Ana*. Det uppstod dock strid om de finansiella resurserna, som skulle administreras av Mimar-Sinan-universitetet. Då Refiğ inte ville ta plats vid detta *kurtlar sofrası* ('vargarnas matbord'), tackade han 2001 nej till projektet.

Den älskade ön

Ön Burgaz, en av Prinsöarna i Marmarasjön nära Istanbul, kom att spela en stor roll i Halit Refiğs liv. Prinsöarna är kända för sin kulturella och historiska egenart och erbjuder en efterlängtad avkoppling och vila från stortadens kalabalik. Närheten till staden och den trots detta relativa geografiska isolationen ledde till att många kloster byggdes där under den bysantiska tiden. Öarna tjänade också som exilort för prinsar och prinsessor som förvisats från palatsen, därav namnet Prinsöarna. Även under den republikanska tiden har öarna bevarat mycket av sitt bysantiska förflutna men berikats med nya folkgrupper och anpassat sig till samtiden. Många konstnärer som sökt en plats för fördjupat kreativt arbete har bosatt sig där. Namnet Burgaz kommer från grekiskans *pyrgos* 'torn' och syftar på ett gammalt vakttorn. Öns grekiska namn är Antigoni, tidigare Panormos.

Besökaren som närmar sig Burgaz ser omedelbart Johanneskyrkan som kejsarinnan Theodora lät bygga omkring 842. Förutom grekiska element finner man också synagogor och moskéer, som vittnar om religiös och kulturell mångfald. Befolkningen har sin egen lokala identitet och kallar sig helt enkelt *adalılar* 'öbor' i motsats till *İstanbullular* 'Istanbulbor'. Den mest kände öbon är Sait Faik Abasıyanık (1906–1954), som tillbragte hela sitt liv här tillsammans med sin mor och i sina noveller förevigade de enkla människornas liv.

Halit Refiğ tillbragte som barn sommarloven på Burgaz, där hans farfar ägde ett gammalt trähus. Familjen, som härstammade från Saloniki, var ursprungligen en *dönme*-familj, anhängare till Shabbatai Tzvi (1625–1676), som tvingats övergå till Islam men i hemlighet praktiserade sin judiska tro. Fadern hade tjänat en förmögenhet i textilindustrin. Familjen bodde i Nişantaş men sommarloven på ön präglade Halit för livet. Redan båtresan dit var ett stort äventyr för pojken, som kände till alla ångbåtar, samlade bilder av dem och drömde om att bli sjökapten. På ön lärde han känna naturens rikedom och mångfalden bland människorna. Under andra världskriget, då helvetet bröt ut i hela världen, levde muslimer, kristna och judar i *huzur* "frid" på ön. Familjen sålde det gamla huset, men Halit kunde fortsätta att under sommaren bo i sin mosters hus. På 1980-talet upplevde han hur moderniseringen påverkade öns liv, hur naturen förstördes av föroreningen och hur öns artrikedom höll på att försvinna. Att få leva en öbos liv i direkt kontakt med det älskade havet och med båtarna tillfredsställde dock fortfarande ett djupt behov hos honom: behovet att bevara sin integritet. Från det ögonblick då han fick sin första lön avstod han från all fortsatt hjälp från familjen och stod på egna ben. Han tackade också nej till ett betydande arv efter fadern.

Kärlek och död

Fyra av Halit Refiğs filmmanuskript trycktes 2006 under titeln *Aşk ve Ölüm Senaryoları* 'Kärleks- och dödsscenarier'. Huvudpersonen i *Hanım* 'Damen' (1989) är en gammal dödssjuk änka som bor i en fallfärdig *konak* vid Bosporen tillsammans med sin katt, som kallas *Hanım*, och med minnen av sin bortgångne man, som kämpat för republiken som marinofficer. Den sufistiskt inspirerade handlingen, i vilken gränsen mellan liv och död utsuddas, beskriver kärlekens makt över döden. Katter spelade en särskild roll i Halit Refiğs och hans hus-

Halit Refiğ i Sapanca. Foto Gülper Refiğ.

tru Gülpers liv: Kattorna på gatan, dessa vackra, fria, vanvårdade och hemlösa varelser, var för dem ett av Istanbuls viktigaste särdrag som väckte komplexa associationer till människornas öden.[2] Denna stora kärlek omvandlas i filmen till ett allmänt budskap om kärlekens förbindande roll. Den gamla damen, som lämnas ensam av sina egoistiska och okänsliga barn, känner stort ansvar för sin katt, som delar hennes liv. Efter hennes död finner en kapten, som varit olyckligt förälskad i henne, katten och tar hand om den.

Idén till filmmanuskriptet *İki Yabancı* 'Två främlingar' (1991) föddes under ett besök i Sverige på 1970-talet. Halit Refiğs stora dröm,

2 *Benim için İstanbul'u İstanbul yapan en büyük özelliklerden biri sokak kedileri. Onların güzel ve bakımsız, özgür ve perişan halleri, bende, ülkemin ve genelde insanımızın kaderi üzerine karamşık çağrışımlar yaratır.* (Refiğ 2009: 404).

som aldrig gick i uppfyllelse, var att träffa den svenske filmregissören Ingmar Bergman och diskutera sina planer med honom. Som ett första steg mötte han Bergmans kameraman Sven Nykvist, som intresserade sig för planerna, men något närmare samarbete kom inte till stånd. Filmmanuskriptet, som Refiğ skrev färdigt mycket senare, handlar om en turkisk intellektuells möte med västerlandet. Här vänder Refiğ sig mot den härskande republikanska ideologin enligt vilken Turkiet måste förvästligas. Filmen slutar med att huvudpersonen, en ung turkisk intellektuell som blivit besviken på västerlandet, säger att han kanske jagat en illusion.[3]

Köpekler Adası 'Hundarnas ö' (1996) är ett nödrop för att bevara naturen, en kärleksförklaring till miljön och djuren. Filmens huvudpersoner är en gåtfull kvinna som lever ensam på en obebodd ö tillsammans med några herrelösa hundar samt en åldrande arbetslös journalist, som försöker att komma kvinnans gåta på spåren.

"Farväl, Burgaz!"

Den sista planerade filmen, *Elveda Burgaz* 'Farväl, Burgaz!' kunde Halit Refiğ inte förverkliga. Filmmanuskriptet är kanske det mest personliga av alla, så vi ger här en något utförligare sammanfattning av det.

När Halit Refiğ såg hur hans barndoms älskade Burgaz höll på att försvinna föddes tanken att göra en film om ön.[4] Inspirationen hämtade han från öns egen författare, Sait Faik, och mottot valde han från en dikt av Nazım Hikmet: *"Ölüm kendinden önce bana yalnızlığını yolladı"* ('Innan döden själv kom skickade den mig sin ensamhet'.)

Huvudpersonerna, Helga, en tysk kvinna, och turken Raif Atay, har

3 *Belki de ben bir hayalın peşindeydim.* (Refiğ 2006: 182).

4 *Çocukluğumun sevgili Burgaz'ının ortadan kaybolmakta olduğunu gözlemlediğim yıllarda Burgaz'la ilgili bir filim yapma fikri doğdu.* (Refiğ 2009: 415).

arbetat som violinister i samma orkester i Hamburg och förälskat sig i varandra. Raif vill bli erkänd som kompositör i Tyskland men detta är inte möjligt för en turk. Han flyttar tillbaka till Turkiet i hopp om att kunna verka som kompositör i sitt eget land. Helga väljer att stanna i Tyskland. Raif har ingen framgång i Turkiet eftersom den turkiska publiken inte uppskattar västlig klassisk musik. Efter många år kommer Helga på besök till Burgaz, där Raif lever i stor fattigdom i mosterns gamla hus. Hans enda sällskap är hans fiol och några herrelösa katter. Helga har gift sig i Tyskland och fått en dotter, men äktenskapet är olyckligt. Nu är hon ensam och vill återuppliva sitt förhållande till Raif. Denne har valt att bo på ön eftersom det inte finns några bilar där, dvs. eftersom den västliga civilisationen ännu inte satt sin prägel på ön. Han flyr från det moderna livet och känner större gemenskap med djuren än med sina medmänniskor. Helga gör ett försök att återinföra Raif i det mänskliga samhället. Hon ber honom att spela musik på kaféet. Så länge han spelar underhållningsmusik är alla glada i honom, men när han framför sina egna kompositioner lämnar åhörarna lokalen. Raif accepterar inte bristen på intresse för det som han vill meddela med sin musik. Helga föreslår honom att återvända till Tyskland, där de kunde ha ett bekvämare liv. Men Raif avvisar förslaget och svarar: "Jag kan inte skiljas från denna ö, där jag dödat den oskyldige pojken som ville bli sjökapten. Jag är dömd att leva här." Helga lämnar ön och far till sina vänner i Istanbul. Det är julafton, och till sin förvåning upplever hon att hennes turkiska vänner firar jul och vill besöka S:t Antoine-kyrkan. Men Helga föredrar att gå till en moské för att kunna uppleva hur det hade känts för Raif att i Tyskland besöka kyrkor istället för moskéer. Helga försöker att för sina vänner förklara Raifs syn på världen men lyckas inte. Hon anser att Raif har rätt i att vara emot Turkiets EU-medlemskap, även om hon med sin tyska bakgrund har andra åsikter om varför Turkiet inte är önskvärt i EU. På julafton

strövar Raif runt på ön med sin fiol. Framför moskén bestämmer han sig för att gå in för att bedja men avvisas av en imam som inte vill tillåta honom att ta med fiolen in i moskén. Till slut går Raif in i en kyrka. Här får han lov att spela fiol för att fira julen, och den kristne prästen lyssnar på hans kompositioner. Så dör Raif med den unga Helgas bild i handen. Helga vänder inte tillbaka till Tyskland. Hon återvänder till Burgaz och finner Raif död. Hon begraver honom i trädgården. Innan hon lämnar ön går hon förbi Sait Faiks staty och matar gatuhundarna och katterna. På Istanbulbåten spelar hon Raifs komposition och försvinner sedan i Marmarasjön mellan Burgaz och Istanbul.

Filmen skulle spelas in på Burgaz i det hus där Halit Refiğ tillbringat sina ferier. Förberedelserna tog lång tid. 2003, då manuskriptet blev färdigt, skedde en katastrof. Mosterns hus förstördes i en eldsvåda. I ett intervju sade regissören: "Det som hände med min film *Yorgun Savaşçı* 'Den trötte krigaren' har nu hänt med detta hus. En märklig parallell." Därefter köpte Halit och hans fru Gülper en liten lägenhet på Burgaz i väntan på att ön skulle återvinna sin gamla personlighet. Som ett eget bidrag till återupplivandet tog de med sig unga kastanjeträd från sitt hus i Sapanca och planterade dem på ön. Sedan dess har en hel liten skog växt upp där.

Litteratur

Burgaz, Sedef 2010. Halit Refiğ filmlerinde İstanbul. *1453. İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi,* 7: 57–62.

Johanson, Lars 1964. Ett nytt filmland: Turkiet. Filmkrönika. *Svenska Dagbladet* 7 augusti 1964.

Refiğ, Gülper 2010. Halit Refiğ'in İstanbul'u. *1453. İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi,* 7: 63–65.

Refiğ, Halit 2006. *Aşk ve Ölüm Senaryoları.* İstanbul: Doğan.

Refiğ, Halit 2009. *Doğruyu Aradım, Güzeli Sevdim.* Utgiven av Irmak Zileli. İstanbul: Bizim.

Turkisk litteraturanalys i takt med tiden [1]

ELISABETH ÖZDALGA

Den engelska terment *belatedness* betyder att sacka efter, råka i bakvatten, att inte vara i kapp med tiden. Det är ett uttryck för otillräcklighet och frustration – ett kristillstånd. I litterära sammanhang har begreppet använts för att beskriva hur skönlitteraturen i mindre utvecklade länder brustit i orginalitet eller autencitet. Antingen innehåller den inhemska litteraturen för mycket av västliga/främmande teman och idiom, eller också saknar den viktiga komponeneter hos mönsterbildarna i Europa eller Väst. Sådan kritik är ofta kopplad till tanken att de regioner som inte befinner sig i centrum för den moderna civilisationen lider av eftersläpning. Denna eftersläpning gäller inte bara på teknikens, ekonomins, den sociala och politiska organisationens, utan också på kulturens och skönlitteraturens områden.

Regioner där denna problematik varit särskilt framträdande är områden i Europas närperiferi; närliggande, men ändå olikartade. Turkiet som en historiskt viktig del av "Orienten" är inget undantag. Ända sedan den moderna skönlitteraturen började växa fram under andra

1 Artikeln publicerades som understreckare i Svenska Dagbladet den 10 augusti 2009 under rubriken "Den turkiska identiteten ständigt i dialog".

hälften av 1800-talet har litteraturkritikerna – även författarna själva – beklagat sig över denna brist på egendynamik.[2]

Säg nu att man vänder på resonemanget. Antag att *belatedness*, upplevelsen av att ständigt ligga steget efter, inte skulle vara ett tredje världen syndrom, utan något betecknande för moderniteten själv. I så fall skulle *belatedness* inte vara ett tecken på senkommenhet eller bristande autencitet, utan tvärtom, ett tecken på delaktighet i de diskurser av existentiell vånda ("det ängsliga sinnelaget"), som kommit att prägla mycket av den moderna litteraturen i Väst.

Detta förslag till paradigmskifte kommer från litteraturprofessorn/kritikern Azade Seyhan (Bryn Mawr College, USA) i boken *Tales of Crossed Destinies. The Modern Turkish Novel in Comparative Context* (2008). Författaren tar upp problemet genom att hänvisa till den kända frasen ur Kommunistiska manifestet (1848): "Allt som är fast förflyktigas, allt heligt profaneras." Förändringarna i det moderna samhället sker med sådan kraft och i ett sådant uppdrivet tempo att människor inte hinner ackommodera sig till ett tillstånd innan detta är på väg att upplösas och ersättas av något annat. Tanken, reflektionen, det litterära uttrycket hinner inte med utvecklingen.

Om samhällskritikerna under 1800-talets första hälft upplevde förändringarna på detta drastiska sätt, finns det ännu större anledning att skriva under på den analysen under 2000-talets hissnande globaliseringsprocess. *Belatedness* bör ses som ett transregionalt problem. Det symboliserar inte ett underutvecklingstillstånd. Det är ett modernitetsfenomen.

Seyhans kritik måste ses som en fortsättning på de senaste decen-

2 Denna fråga tematiserades under en kurs i modern turkisk skönlitteratur vid Svenska Forsknings-institutet i Istanbul (juni 2009) i samarbete med Stockholms Universitet och Istanbul Bilgi University.

niernas orientalismkritik. I Seyhans perspektiv suddas gränserna mellan öst och väst, mer utvecklade och mindre utvecklade länder ut. Det fält litteraturvetaren kommer att röra sig inom är det moderna, sett i ett globalt perspektiv, dvs. så som det manifesterat eller manifesterar sig i olika delar av världen sedan tiden för den franska revolutionen. Nyckeln till förståelse heter jämförande litteraturanalys - en kritisk analys som griper över nationsgränserna.

Att som utomeuropeisk – här turkisk - författare/kritiker vara väl inläst på västerländsk filosofi och skönlitteratur och bli påverkad av den betyder inte nödvändigtvis ett passivt efterbildande av denna tradition. Påverkan kan lika väl vara en del av en dialog, en dialektisk process, varigenom inte bara "den andre", utan även det tänkande/agerande subjektet självt blir synliggjort. Självmedvetande och självreflektion är ett resultat av sådant utbyte. Denna insikt utgör nyckeln till förståelse av olika former av identitetsbildning.

Ingen av de idag utomlands kända moderna turkiska författarna har bättre gjort sig till tolk för detta synsätt än Orhan Pamuk. "Den vita borgen", "Den svarta boken", "Mitt namn är Röd" fokuserar samtliga på identitetsproblematiken i mötet mellan individer och kulturbärare från "öst" och "väst". Men det finns andra framstående turkiska författare, vars verk inte haft samma internationella genomslagskraft, som på ett minst lika djuplodande sätt integrerat det egna kulturarvet med världslitteraturen. Ett betydande exempel är Ahmed Hamdi Tanpınar (1901-62), Pamuks – enligt egen utsago – främste litteräre mentor. Tanpınar förblev – även i sitt hemland – en underskattad författare, men "återupptäcktes" på 1980-talet och är idag en av de mest uppburna namnen inom den modernistiska genren.

Till Tanpınars främsta verk hör *Huzur* (nyligen översatt till engelska som *A Mind at Peace*), en sinnrik och förfinad självbiografisk roman om Mümtaz (författarens alter ego), hans äldre kusin Ihsan (en

fadersgestalt, då författaren blev faderlös i unga år) och Nuran, Mümtaz älskade. Mümtaz motståndare – och rival – är Suat, en beräknande och moraliskt fördärvlig person, som huvudpersonen Mümtaz står i ett komplicerat förhållande till. *"A Mind at Peace"*, skriver Seyhan, "är en idéroman, inflätad i en tragisk kärlekshistoria som utspelar sig i en tid präglad av stark oro, då andra världskriget står för dörren, ett krig som Turkiet med alla medel försökte hålla sig utanför. Fastän handlingen återges på ett okomplicerat sätt, utan inblanding av post-modernistiska enigma, så leder ställda frågor ideligen till nya och den polyfoniska struktur som uppstår bildar en komplicerad väv, där frågorna tillåts bli hängande i luften och svaren skjuts på framtiden. Den dialektik mellan föreställningar och ideal som driver berättelsen framåt leder inte till någon enkel avslutning, utan signalerar att sökandet fortsätter".

Den fråga som Azade Seyhan implicit ställer är också var svårigheten i dialogen mellan litteraturkritiker från olika delar av världen egentligen ligger. Hon pekar på avsaknaden i Väst och övriga världen av översättningar och andra kritiska arbeten om turkisk litteratur. Hon citerar den amerikanska litteraturvetaren Victoria Holbrook, som kritiserar bilden av "Middle East" som "ett uteslutande sociologiskt fält, där humaniora lyser med sin frånvaro" (*"where humanities never happen"*). Detta är en framställning som blockerar förståelsen – och en rättvis uppskattning – av denna regions litterära tradition, en tradition som inte bara syntetiserat det traditionella muntliga arvet med moderna västliga litterära former, utan samtidigt bidragit till en fördjupad förståelse av moderniteten i ett vidare sammanhang.

Det är genom att framhålla möjligheten av en sådan syntes och därmed fördjupad förståelse av vår tids civilisation, som Seyhans arbete framstår som speciellt intressant. Styrkan i henns arbete ligger också i det sätt på vilket hon binder samman samhällsanalys och litterär analys. För den som vill förstå dynamiken bakom den moderna ro-

mankonsten krävs ett sociologiskt perspektiv, men även det motsatta förhållandet gäller, nämligen att samhällsanalysen förblir torftig eller förkrympt om den inte tar skönlitteraturen och/eller litteraturkritiken till hjälp. Detta gäller i synnerhet om samhällsanalysen/sociologin är inriktad på frågor som rör identitetsbildning. Men vare sig intresset primärt styrs av litterära eller sociologiska intressen bör analysen grundas på en teori om det moderna. Denna teoretiska förankring har gett ytterligare styrka åt Seyhans arbete.

Navet i Azade Seyhans modernitetsanalys är nationen. Romankonsten har ofta kopplats till bourgeoisins framväxt. Denna litterära genre, där den autonoma individen intar högsätet, har ofta setts som ett uttryck för borgarskapets speciella ethos och självmedvetenhet. Men för den som vill förstå romankonstens utveckling under det senosmanska samhället leder en fokusering på bourgeoisien i fel riktning. Denna samhällsklass existerade knappast i Turkiet vid den tiden. I stället var det en intellektuell elit som gick i bräschen för de nya idéerna. "Den osmanska turkiska romanens uppkomst vid 1900-talets slut är intimt förknippad med idéer om frihet och nationell suveränitet – drömmen om frihet var en reaktion på sultanens furstliga absolutism, vilken man upplevde som ett hinder för utvecklingen av mänskliga fri- och rättigheter; drömmen om suveränitet var en konsekvens av de motståndsrörelser som ledde till uppkomsten av självständighet för nationerna på Balkan".

Det är slående hur mycket av den turkiska skönlitteraturen, i synnerhet romankonsten, som färgats av nationalistiska teman. "Turkisk nationalism har starkare förankring i det litterära än det politiska fältet," skriver Seyhan, en observation som varje samhällsvetare med intresse för turkisk politik bör ta *ad notam*.

Nationalismen var speciellt framträdande teman under den senosmanska och tidiga republikanska eran. Seyhan diskuterar mera ut-

förligt författare/verk som Reşat Nuri Güntekin/*Çalıkuşu* (The Autobiography of a Turkish Girl) , Halide Edip Adıvar/*Ateşten Gömlek* (The Shirt of Flame) och Yakup Kadri Karaosmanoğlu/*Yaban* (The Alien). Genom senare författare som Mahmut Makal (*A Village in Anatolia*) och Yaşar Kemal (*Mehmet My Hawk*) skildras den anatoliska landsbygden innifrån, medan författare som Adalet Ağaoğlu (*Curfew*) och Bilge Karasu (*Night*) har uppehållit sig vid de mörkare sidorna av den militärt påtvingade politiska repressionen, i Ağaoğlus och Karasus fall militäringripandet den 12 mars, 1971. Ett kapitel ägnas metropolen Istanbul, i vilket flera av Ahmet Hamdi Tanpınars och Orhan Pamuks romaner analyseras. I det sista kapitlet, tillägnat senare post-modernisiska strömningar, diskuteras förutom Orhan Pamuks *Mitt namn är röd,* Latife Tekins *Berji Kristin: Tales from the Garbage Hills* och Aslı Erdoğans *The City in Crimson Cloak* .

Azade Seyhan anser inte att den nu ett och ett halv sekel långa moderna litterära produktionen i Turkiet präglats av tvära trendbrott. Snarare betonar hon den tematiska kontinuiteten kring frågor som rör den djupa kulturella splittringen; dragkampen – politiskt, kulturellt och filosofiskt – mellan traditionella och moderna, kosmopolitiska och regionala värden. Till Seyhans lista på viktiga spänningsfält skall också läggas klyftan mellan sekulära och religiösa former av nationalism och kvinnofrigörelse kontra patriarkaliska maktstrukturer.

Förutom att vara en intressant studie i den moderna turkiska romankonsten, utgör Seyhans arbete ett viktigt bidrag till debatten om nationell identitet. Hennes bok blottlägger en kollektiv författarverksamhet, som visserligen präglas av spänningar och motsatsförhållanden, men trots detta drivs av en gemensam strävan till självförståelse. Därmed visar hon också en väg ut ifrån den frustration, som kommer av ett aningslöst glorifierande av främmande (europeiska) ideal och ett förringande av den egna kulturen. Detta var Tanpınars

definition av den turkiska litteraturens dilemma – själva kärnan i upplevelsen av *"belatedness."*

Seyhan vänder sig emot ett inåtvänt (inskränkt) sökande efter ursrpungsidentiteter. En sundare självmedvetenhet uppstår i stället i fördjupat intresse för och dialog med "den andre." I det avseendet har litteraturen visat sig vara ett öppet och flexibelt medium.

Ulla Lundström
Aslı Erdoğans översättare

ANNIKA SVAHNSTRÖM

När Aslı Erdoğans roman *Den mirakulöse mandarinen* kom ut på Ramus förlag 2008 möttes den av översvallande lovord från kritikerna. ”Klart, lyriskt och förtätat glänser Erdoğans språk, fullt av underbara bitterljuva meningar. Den mirakulöse mandarinen är en pärla med mörk lyster. Det är en bragd av Ulla Lundström att översätta denna turkiska, prisbelönta roman” var några av omdömena. Aslı Erdoğan fick snabbt en entusiastisk läsekrets i Sverige.

Nu följs den av *Staden i den röda kappan* från 1998, romanen som innebar Erdoğans internationella genombrott. Handlingen utspelar sig i Rio, där författarinnan tillbragt några år, men staden har hämtat många drag från hennes hemstad Istanbul. Bokens huvudperson, Özgür, är liksom Erdoğan en ung turkisk författarinna och liv och dikt flätas in i varandra.

Aslı Erdoğan är utbildad atomfysiker, tränad i vetenskaplig stringens, men också i modern balett, något som märks i textens uppbyggnad och rytm. Hennes på en gång exakta och lyriska språk ställer stora krav på översättaren. Ulla Lundström menar att det gäller att plocka fram sin musikalitet, egensinnighet och uppfinningsförmåga för att göra

Ulla Lundström.

Aslı Erdoğan rättvisa. Och massor av tålamod. Svenskan och turkiskan ligger långt ifrån varandra, meningarna måste brytas upp och byggas om från grunden – gång på gång – innan man hittar det rätta tonfallet, den knivskarpa bilden, den humoristiska ordvändningen och intensiteten, allt det som är så typiskt för Aslı Erdoğans texter. Det räcker inte med att översättningen är korrekt, den måste också vara litterärt njutbar. Helst ska det verka som om Aslı Erdoğan har skrivit direkt på svenska.

Ulla Lundströms relation till det turkiska språket går tillbaka till början av 70-talet när hon som ung journalist kom till Istanbul. Hon träffade där sin blivande man, advokaten och författaren Demir Özlü, porträtterad i *Dragomanen* (2000). Genom honom och hans litterära familj hamnade hon mitt i Istanbuls författarkretsar. Paret bodde i Galata under hela 70-talet och där föddes deras första son. Mot slutet av decenniet flyttade de till Stockholm, som varit deras hemvist sedan dess. Familjen utökades med ytterligare en son, och Ulla Lundström var verksam som journalist vid bl a Sveriges Radio. Hon har också hunnit översätta noveller av bl a Sait Faik, Aziz Nesin och Demir Özlü. Hennes drömprojekt sedan flera år är att sammanställa en antologi noveller av turkiska författare, ett förlag är vidtalat, men arbetet har hittills fått stå tillbaka för Aslı Erdoğan. Närmast hägrar ytterligare en bok av Erdoğan, en novellsamling med Istanbulmotiv som kom ut 2009.

Lästips

Özdalga, Elisabeth. Mystiken vinner i kampen mellan civilisationerna. Understreckare i *Svenska Dagbladet,* 17 maj 2010.

Utdrag ur "Staden i den röda kappan" av Aslı Erdoğan

i översättning från turkiska av ULLA LUNDSTRÖM

En resande på Rios gator-III

Staden flammar upp i hettan, den skälver som i malariafeber. Som en jättelik strandsatt val ligger den dold i ett moln av ånga som stiger upp från den kokheta asfalten och kämpar för att andas. Sedan flera dagar har det inte kommit så mycket som en vindpust från stranden. Värmen trycker på och blir allt intensivare för varje timme för att i centrum uppnå fyrtiofem grader. Gathundar med vitt skum i mungiporna, gatubarn med läppar spruckna av vätskebrist, kraftlösa vågor som slickar stadens sår. Endast solregnet gör rent de dammiga gatorna som stinker av människa. Det tropiska ljuset, så rått och bländande att det svider i ögonen, släpar de uppvirvlade färgerna efter sig. De outhärdliga eftermiddagarna. Tidens blinda flykt. Timmar som böjs, krokar i varandra, och vrider sig. Alla kroppar är utmattade och klibbiga, varenda cell har fått nog av värmen. Hon anstränger sig för att i sömnen, som kallar på döden, samla kraft för natten. Dagen har lämnats att ruttna bort, som en ratad frukt, vars bästa delar är uppätna.

Den turkiska författarinnan Aslı Erdoğan. Foto Ulf Peter Hallberg.

En turkisk kvinna driver okontrollerat och planlöst omkring på Rios gator. Hon har sökt tillflykt i sig själv, som en snigel i sitt hus, skräckslagen vid tanken på att när som helst få ett vapen pressat mot huvudet; munnen är torr som ett sandpapper, stegen skälvande och hon har kraf-

tiga cirklar av svett under armarna. Hon har bara sina ögon att förlita sig på, hennes horisont är begränsad av synen. Hon kämpar med att släpa sin tärda existens in i en framtid som dessa vildmarker redan satt ur spel.

Hon är konstant utsvulten men äcklas av mat. Hon är konstant sömnlös men räds mardrömmarna, konstant törstig men förstår inte varför. Hon kedjeröker men lyckas inte hindra läpparna från att darra.

Hon skulle vilja grabba tag i vilken förbipasserande som helst och be om ett enda ord. Nej, inte be om kärlek, tillgivenhet eller vänskap, bara om ett ord. Detta enda ord som skulle kunna ge mening åt alla ljud hon hör. Hennes trötta skugga, som ännu inte lärt sig att vara likgiltig inför andras smärta, stryker tätt förbi de hemlösa.

Nerförsbacken

> Verkligheten är en illusion
> som människor glömt bort är en illusion.
>
> *Jacques Derrida*

Hon var på väg in till stan nerför den sällsynt besvärliga backen i Santa Teresa. Vägen med de stenbelagda trottoarerna, som säkert ingen gjort någonting åt på fyrtio år, slingrade och ringlade sig framåt som en flod vilken hela tiden ändrade riktning i tvära krökar. Spårvagnsskenorna hade sugit upp dagens hetta och blänkte som nyslipade, gula knivblad vilka spred en unken metallukt omkring sig.

Özgür promenerade mellan spåren som inte hade varit i bruk sedan den japanska affärsmannen dödades. Hennes skor med de nedslitna klackarna hade gett upp inför de sneda och vinda kullerstenarna i Santa Teresa. Hon hastade fram med små korta steg som en kimonoklädd japanska från det ena spåret till det andra. Då och då gjorde

hon ett litet skutt som om hon hoppade hage. Kanske demonstrerade hon bara en sista gnutta barnslighet, den som Rio ännu inte lyckats ta ifrån henne. Under inga omständigheter fick hon nudda metallen, en av alla små ritualer som hon lagt sig till med för att skydda sig mot onda krafter. Fram till för ett år sedan hade hon föraktfullt fnyst åt brasilianarnas vidskepelse, alla dessa förvirrade, kaotiska religioner som de blandat huller om buller, dessa mystiska läror som de själva knappt förstod hälften av men ändå var så bundna till, som astrologi, spådomar, ikoner, kulturer byggda på gudatro och trollkonster. Rio var en alldeles för kaotiskt stad för att låta sig begränsas av en enda gud. De olika trosbekännelserna, sekterna och myterna hade här smält samman med varandra: katolska kyrkan, som brände ner byggnader med ena handen och helgonförklarade med den andra; protestantismen, en blek fläck mitt bland alla tropiska glädjeyttringar; baptistkyrkan med sina stökiga, öronbedövande sambagudstjänster som flyttat ända ut på gatorna; candoblémässorna, som inte fyllde någon annan funktion än att bedriva svart magi; indianernas totempålar, som blivit gudar på loppmarknaderna; zenbuddismen, favorit bland den unga medelklassgeneration, som fokuserade på ekologin och var öppen för allt slags sökande efter balans; mormonerna som inte ens i den djävulusiska hettan drog sig för att ta på sig sina kostymer och ta sig uppför kullen till *favelas*; och så Hare Krishnafolket i sina karnevalsmasker I denna stad, där människolivet offrades för en spottstyver, kunde ingen överleva utan en gud.

Den branta sluttningen omöjliggjorde alla slags husbyggen, så därför var den högra sidan av kullen, där det var helt omöjligt att ta sig fram, fortfarande obebyggd regnskog. Bakom höga murar doldes ett franciskanerkloster från slutet av 1800-talet. Ingen utifrån fick tillstånd att komma in hit och klosterbröderna släppte heller inte ut någon. Ett par gånger lyckades Özgürs nyfikna blick skymta två, tre

skuggor som vaggade fram som pingviner på andra sidan järnporten. På vänstra sida om sluttningen sträckte några fallfärdiga och hopsjunkna byggnader i olika storlekar ut sig. Villor som övergivits när de rika strax innan militärkuppen flydde hals över huvudet och *favelados* tog över Santa Teresa. Det obarmhärtiga klimatet hade fått dessa villor att ruttna och falla ihop i förtid. De övergivna trädgårdarna var nu igenvuxna av ogräs, sly, törnebuskar och nedfallna trädstammar. Regnskogen, där nya växter varje dag sköt i höjden, hade tagit över allt. Det var en efterkrigsscen hon såg framför sig – allt var förfallet, kaotiskt, sargat. Och bland allt det vilda och gröna, som trängde upp ur varje por och slukade minsta lilla fläck som det gick att sätta klorna i, skymtade Santa Teresadalen som en djup krater.

Favelinhan, det lilla *favelan* högst upp på berget varifrån skotten kom, påminde om en kalkfärgad, tusenarmad bläckfisk som försökte ta sig upp ur en jättelik mörkgrön lerkruka. Den utmanade tyngdkraften här uppe på Rios väldiga klippor, där örnarna byggt bon men växterna inte lyckats klamra sig fast, och för var dag som gick spred sig dessa *favelas* vidare över bergsluttningarna som allt större varbölder. Ett monument över desperationen, men huruvida dessa områden växte eller förföll kunde ingen riktigt bli klok på. De var som organismer med nio liv, gigantiska formationer av små tillbyggnader som omfattade så mycket hopplöshet, så många förlorade strider, så mycket personlig vånda. Nästan alla dessa formlösa, små tändsticksskjul, som mer liknade omklädningshytter på stranden än bostäder, var byggda i någon slags sammanhängande konstruktion. De hade inga halmtak och deras oavgränsade takterrasser ingick i ett labyrintsystem som gjorde det lönlöst att sätta igång polisrazzior. Bortsett från middagstiden, då solen gassade som värst, vimlade det av människor här på terrassen, det var nästan som i en myrstack.

Män som försörjde sina familjer genom häleri med stulna bilar höll

på att marinera fläskkotletter för kvällens grillfest och kom släpande på ölbackar. Välsvarvade mulattkvinnor hängde tvätt och tonåringar, som redan prövat på det mesta av sexualitet och våld innan de ens uppnått femton års ålder, testade högtalaranläggningen inför kvällens fest. De enda levande varelser som inte påverkades av solen var barnen från slummen, de for fram och tillbaka som en bisvärm som jagats ur sin bikupa. De som inte visste något om Rio kunde mycket väl tro att de bevittnade en lugn, fridfull, familjesöndag vilken som helst, men skottlossningarna som inleddes varje timme, skulle snart göra klart för var och en att fläskkotletterna, hängmattorna och babykläderna som hängde på tork på tvättlinan – gjorde det högst tillfälligt. Allt var en mask, en mask som var vital och andades, men som likväl dolde fröet till en utmätt tid.

Ny litteratur

Karin Ådahl (red), ***The Sultan's Procession***
Swedish Research Institute in Istanbul, 2006, 343 sid. ill.

"Sultanens procession – den svenska beskickningen till Sultan Mehmet IV 1657–1658 och de Rålambska målningarna" lyder i svensk översättning den fullständiga titeln på en praktfull volym som kom ut 2006. Boken är resultatet av ett internationellt forskningsarbete, som initierades 2004 av Karin Ådahl och som kröntes sommaren 2006 med en utställning av femton av de Rålambska målningarna på Peramuseet i Istanbul. Utställningen invigdes av kung Carl XVI Gustaf och drottning Silvia. I vanliga fall hänger målningarna i Nordiska Museets trapphall i Stockholm.

Forskare från Sverige, Turkiet, Polen och USA har bidragit med artiklar som belyser konstverken ur olika aspekter. Bakgrunden till det svenska sändebudet Claes Rålambs besök i Konstantinopel ger Karin Ådahl, som också citerar delar ur hans berömda dagbok, där sultanens procession beskrivs. Hon lanserar hypotesen att målningarna kan ha tillkommit i Sverige i enlighet med Rålambs anvisningar och ev. skisser och inte i Konstantinopel, som tidigare antagits. Ett kapitel behandlar det album med dräktskisser som Rålamb medförde hem.

Andra medverkande i boken är Göran Bäärnhielm, Sara Ellenius, Per Falck, Margareta Nockert och Sten Westerberg (Sverige), Nurhan Atasoy och Zeki Kavanoz (Turkiet), Tadeusz Majda (Polen) och

Cemal Kafadar (USA). Den rikt illustrerade volymen är på engelska och kan beställas från Forskningsinstitutets Stockholmskansli. Vänföreningens och Forskarkollegiets medlemmar erhåller rabatterat pris. Internationell distributör är I.B.Tauris i London.

Gülseren Engström, ***Geçmişle kolkola, Güneş Karabuda***
Cem Yayınevi, 2009, 190 sid., ill.

Geçmişle kolkola ("Arm i arm med det förflutna) kallar Gülseren Engström sin insiktsfulla och detaljrika biografi över journalisten, fotografen, dokumentärfilmaren och författaren Güneş Karabuda. Hon skildrar bl a hans familjebakgrund, skolåren i Istanbul och mötet med och samarbetet med hustrun Barbro. Vidare redogör hon för hans enastående karriär som inneburit resor över hela världen och möten med intressanta personligheter främst från politikens och kulturens världar. Boken, som f.n. endast finns på turkiska, är rikt illustrerad. Den kan köpas genom turkiska internetbokhandlar, t.ex. *Kitapyurdu*.

Ayfer Tunç, ***Sagan om herr Aziz***
Storge förlag, 2010, 126 sid. Översättare Mats Müllern.

En olycklig kärlekshistoria i ungdomen gör att Aziz Beys liv kommer av sig redan innan det börjat. Han trivs inte med kontorsarbete utan föredrar att försörja sig genom att spela *tambur*, ett lutliknande strånginstrument, på Beyoğlus krogar, men hans klassiska repertoar av vemodiga sånger uppskattas inte av gästerna. Trots en knaper tillvaro och ett kärlekslöst äktenskap försöker han hålla en elegant fasad, men när hustrun dör brister allt. I den tragiska historien om Aziz Bey visar den unga turkiska författarinnan Ayfer Tunç sin förmåga att skildra människor och miljöer i dagens Istanbul. Boken kan beställas från Adlibris.

Transactions: Forskningsinstitutets internationella ansikte

INGELA NILSSON

Den första volymen av Istanbulinstitutets vetenskapliga skriftserie *Transactions – en festskrift till den kände turkologen och utrikespolitikern Gunnar Jarring med anledning av hans 80-årsdag* – kom ut år 1988. Redaktör var Ulla Ehrensvärd, som 10 år tidigare tillsammans med Christopher Toll också gett ut Jarrings bibliografi (Stockholm 1977). Den speciella typografiska profil som kom att karaktärisera *Transactions* (och som tagits fram i en första version av Hubert Johansson redan till den nämnda bibliografin) hämtade sin inspiration från tidigt osmanskt tryck, nämligen Ibrahim Müteferriqas layout och format från 1731. Detta format, som för *Transactions* utarbetades av Rolf Hernegren, sätter fortfarande sin speciella prägel på serien, liksom Bo Berndals vackra logotyp.

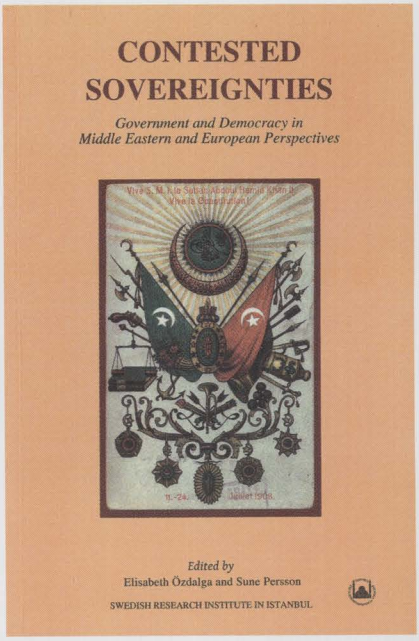
Denna första volym i serien har sedan följts av såväl andra festskrifter som samlade konferensbidrag med mycket skiftande fokus. De respektive volymerna kan sägas spegla den ämnesbredd och mångskiftande intressesfär som representeras av såväl forskarkollegiet som

de forskare som i längre eller kortare perioder arbetar vid institutet. Nedan följer en kort presentation av de två senaste volymerna i serien samt en volym som beräknas komma ut under 2011. För en fullständig förteckning hänvisas till Istanbulinstitutets hemsida.

Vol. 18 (2007): ***Education in "Multicultural" Societies: Turkish and Swedish Perspectives***
red. Marie Carlson, Annika Rabo och Fatma Gök.

Utbildning har länge setts som en modernitetens stöttepelare, samtidigt som man debatterat problem och hinder: hur ska man organisera och förmedla "rätt" sorts utbildning? Och hur ska man göra det i mångkulturella samhällen? I denna volym diskuteras sådana frågor med utgångspunkt i Sverige och Turkiet, och med fokus på bl a genus, religion, nationalism, etnicitet, läromedel och pedagogiska reformer. Volymen är nu aktuell i turkisk översättning med titeln *Çokkültürlü toplumlarda eğıtım* (Istanbul 2010).

Vol. 19 (2010): ***Contested Sovereignties: Government and Democracy in Middle Eastern and European Perspectives***
red. Elisabeth Özdalga och Sune Persson.

Förhållandet mellan konstitutionella arrangemang och demokratisk utveckling har länge debatterats av statsvetare och jurister. I denna bok diskuteras sådana frågor med fokus på Mellanöstern, där politisk instabilitet och problem i samband med nationalstaters konsolidering är särskilt akut. Den föranleddes av den

politiska kris som uppstod kring presidentvalet i Turkiet under våren 2007, händelser som visade hur konstitutionen och dess stödjande institutioner kunde mobiliseras i smala och kontroversiella politiska syften.

Vol. 20 (2011): ***Changes in the Boundaries of Knowledge – The Changing Boundaries of Knowledge***
red. Inga Brandell, Marie Carlson och Önver Cetrez.

Border Studies, så kallad gränsvetenskap, har under senare år vuxit till ett viktigt vetenskapligt område. Samhällsvetare och humanister förenas kring frågor som berör de olika diskursiva strategier som olika slags gränser (historiska, litterära, nationella, mediala) skapas och omdefinieras av. Med särskild fokus på Turkiet och Mellanöstern samlar denna antologi texter där olika discipliner möts i en gränsöverskridande kunskapsdiskussion.

Transactions kan beställas från Forskningsinstitutets Stockholmskansli. Internationell distributör är I.B. Tauris i London.

Att förstärka ett kulturarv: Svenska palatset i Istanbul

ELISABET LORENZ WERNER

Från mars 2009 till maj 2010 har generalkonsulatet i Istanbul varit en byggarbetsplats. Många undrade säkert vad som hände innanför avspärrningarna och hur det färdiga resultatet skulle se ut. Här gläntar vi på dörren till det renoverade Svenska palatset.

Tradition i utveckling

Statens fastighetsverk (SFV) förvaltar – utöver det stora svenska fastighetsbeståndet – svenska ambassader, residens och institut i ett sextiotal länder i sex världsdelar. Den svenska fastigheten i Istanbul får snabbt en speciell plats i mångas hjärtan, inte minst tack vare den fascinerande och mycket långa historia som platsen vittnar om. Generalkonsulatet i Istanbul är den fastighet utomlands som svenska staten ägt allra längst. I mer än 250 år har svenska representanter funnits här. Den byggnad som numer inhyser det svenska generalkonsulatet byggdes 1870 efter ritningar av den österrikiske arkitekten Domenico Pulgher. Den har renoverats flera gånger. Under 1990-talet genomfördes en stor fasadrenovering och samtidigt byttes takteglet ut mot koppartak på grund av en vattenläcka. År 2009 var det dags igen.

Att säkra för jordbävning

I början av 2000-talet beställde SFV en jordbävningsutredning som färdigställdes 2003. Den riskklassning av svenska ambassader och residens som gjordes där resulterade i att man satte igång med jordbävningsförstärkningar på nio orter. SFV ska i sitt uppdrag i utlandet lyda under lokal lag. I länder där jordbävningar är vanliga finns i princip alltid lagar om att jordbävningsförstärkning skall göras vid nybygge. Det är inte alls lika vanligt att det finns lagar om att förstärka redan existerande byggnader. I sådana här lägen, då det handlar om personsäkerhet, kan SFV välja att stödja sig på svenska tankar om säkerhet. Arbetet med att jordbävningsförstärka generalkonsulatet i Istanbul, som placerades i den näst högsta riskklassen, påbörjades 2009.

Vårdprogram för framtiden

Samtidigt som jordbävningsförstärkningsarbetet påbörjades avslutade förvaltaren Helen Axelsson, kulturarvsspecialisten Hélène Hanes och konsulten/arkitekten Malin Brusewitz ett digert arbete med att göra ett vårdprogram för generalkonsulatets byggnad. Vårdprogram är något SFV arbetat länge med i Sverige. Det är ett dokument bestående av en historisk översikt, rumsbeskrivningar, teknisk dokumentation och förslag för framtida reparationer och renoveringar. Vårdprogrammen syftar till att sammanställa kunskap om hur SFV långsiktigt ska arbeta med byggnadernas kulturhistoriska värden och hur man kan förstärka dessa värden vid framtida reparationer och renoveringar. Det är en slags handbok för nuvarande och framtida förvaltare av byggnaderna.

Jordbävningsförstärkning och återuppbyggnad

För att kunna förstärka väggar och tak fick SFV plocka ned samtliga rum till grunden. När putsen tagits bort påbörjade man arbetet med att på inner- och ytterväggar fästa sjok av kolfiber. Ibland fästes kolfi-

Stora salongen har återställts till sin forna prakt. Samtliga foton Åke E:son Lindman

bern i kryssformationer och ibland vertikalt från taket längs med väggarna och ner genom uppsågade hål i golvet för att kunna löpa genom alla våningar. Bjälklagren förstärktes med stålbalkar. Sedan putsades väggarna igen och hela byggnaden skulle rustas upp.

Återuppbyggnaden följde många av vårdprogrammets idéer, som att se över rummens färgsättning och byta ut de fönster som inte passade med byggnadens tidstypiska stil. De flesta väggar i huset var rollade vita vilket gjorde att vackra snidade snickerier blev osynliga. Nu har SFV tagit fram dessa snickerier genom att gå tillbaka till en äldre färgskala och på så vis förstärka kontrasten mellan vägg och träyta. Särskilt tydligt blir detta i trapphallarna där de grå snickerierna nu framträder ur den förut så platta vita väggen. Ytterligare råd ur vårdprogrammet var att återställa trappan på husets sydöstra sida till sitt ursprungliga utseende med balusterdockor i stället för den gjutna variant som ersatt originalet.

Stora salongen

En verklig utmaning var den stora salongen, byggnadens forna balsal. Det osmanska parkettgolvet av tropiska träslag fick bitvis plockas bort under jordbävningsförstärkningen. Sedan har dessa partier fått läggas tillbaka bit för bit. Måleriet av väggar och det förgyllda rokokoinspirerade taket är i dag mer likt originalet än tidigare. Allt har målats för hand med linoljefärg och limfärg och stuckaturen har bronserats.

SFV kommer under hösten att lämna över den gyllene SFV-nyckeln som följer varje invigning efter ett stort projekt. "Det har varit ett mycket spännande projekt," säger Berit Nilsson, fastighetschef på SFV Utrikes. "Vi är mycket nöjda med resultatet."

Detalj av parkettgolvet i Stora salongen.

Detalj av taket i Stora salongen.

Forskningsinstitutets annex invigt

KARIN ÅDAHL

Den 3 september 2010 invigdes Forskningsinstitutets annex, som ligger i omedelbar anslutning till Dragomanhuset. Tillkomsten av annexet har föregåtts av en lång planering, som inleddes 2006, och en intensiv byggperiod från våren 2009 till våren 2010.

Många minns den solbelysta muren, sommartid övervuxen med vildvin, bakom uteplatsen vid Dragomanhusets entré och strax intill Ekelöf-lunden med de stora rabatterna med hortensia mot murens fortsättning. Få tänkte på vad som kunde finnas bakom den fönsterlösa muren.

Först när man kom upp till Dragomanhusets översta våning kunde man se genom fönstren i direktörsbostaden att murarna dolde ett mycket nedgånget gammalt hus med trista grå murar, enkla fönster och ett rör från en kamin, som vintertid spred svart illaluktande rök. Taket var trasigt, de värsta skadorna doldes av ett plastskynke under några stenar och ett plasthandfat. Men från trädgården vid kapellet längst ned på generalkonsulatets tomt kunde man också skymta resterna av en fin om än uppsprucken träfasad, som visade att det lilla huset hade en äldre historia, kanske från slutet av 1800-talet.

Hösten 2006 väcktes först tanken att huset, som med sitt läge skar in en kvadrat i generalkonsulatets tomt, skulle kunna förvärvas av Forsk-

Annexet. Foto Patrick Pihl, SFV.

ningsinstitutet för att ge större utrymme åt verksamheten. Endast några få meter skilde de två husen från varandra och det tycktes möjligt att de också skulle kunna byggas samman med en överbyggd gång.

Efterfrågningar gjordes i kvarteren och institutet fick kontakt med

ägaren, en entreprenör, som hyrde ut bostäderna i huset på mycket enkla villkor. Endast ett par av lägenheterna var bebodda. Ägaren visade sig positiv till en försäljning och förhandlingar påbörjades om pris och förutsättningar. Det stod klart redan från början att det inte skulle bli enkelt att förvärva tomtmarken och därmed rättigheterna till huset.

Efter några månader bytte huset ägare och vi fick nu en ny, och betydligt mer aktiv, förhandlingspart. Också den nye ägaren var en byggnadsentreprenör verksam i stadsdelen Beyoğlu och positiv till en försäljning av huset.

Styrelsen var till en början tveksam till projektet, som skulle bli kostsamt och kräva mycket arbete och engagemang både av styrelsen och direktören. Men efter fortsatta diskussioner inom styrelsen och kontakter med Fastighetsverket började entusiasmen sprida sig. Huset innebar en unik möjlighet att vidga verksamheten sedan Dragomanhuset under 1990- talet byggts ut såväl på vinden med föreståndarbostaden som i källarplanet med det nya auditoriet på Dragomanhusets bakgård, nu redan tio år gammalt.

Projektet planeras

Projektplaneringen kan följas i styrelseprotokollen från slutet av år 2006 fram till maj 2010.

I protokollet från styrelsemötet i december 2006 nämns för första gången att en diskussion förts i styrelsen om förvärvet av grannfastigheten på förslag från den dåvarande direktören Karin Ådahl. Det stod redan från början klart att Institutet skulle behöva Fastighetsverkets hjälp för att genomföra projektet och ett samarbete inleddes nu med Jan Thews, som fick Fastighetsverkets uppdrag att leda projektet.

Kontakter hade redan tagits med Riksbankens Jubileumsfond och dess direktör Dan Brändström om finansiellt stöd och fått ett mycket positivt bemötande. I protokollet noterades nu att styrelsen var väl-

villigt intresserad av att föra projektet vidare men att frågan behövde ytterligare utredning. Arbetet och undersökningarna för förvärvets genomförande fortsatte både i Istanbul och i Stockholm.

I maj 2007 meddelades styrelsen att de legala förutsättningarna för ett förvärv nu förelåg men att man skulle behöva ta vissa antikvariska hänsyn eftersom delar av huset hade en träfasad från 1800-talet. Nu hade kontakt tagits även med Wallenbergsstiftelsen för ytterligare finansiellt stöd. I slutet av maj uppvaktade styrelsens ordförande Karin Rudebeck tillsammans med Greger Widgren och skattmästaren Kjell Anneling Utbildningsdepartement med ett önskemål om förstärkt anslag till verksamheten.

I februari 2008 förelåg en projektbeskrivning såväl av huset som av den planerade verksamheten och dessutom de första preliminära ritningarna från Fastighetsverket för ombyggnaden. Ett intensivt samarbete pågick nu sedan några månader mellan styrelsen, företrädda främst av ordföranden, Greger Widgren och Johan Mårtelius, Jan Thews och den turkiske entreprenören och ägaren till huset Cefi Nahmiyas.

I maj presenterades färdiga ritningar men också nya önskemål om att få bygga en mindre terrass på husets vind, ett önskemål som visade sig möta många svårigheter. Nu fanns också ett kontrakt med Riksbankens Jubileumsfond och en överenskommelse med fonden om ett samarbete mellan Forskningsinstitutet och det av fonden stödda projektet World Value Survey. I överenskommelsen ingick att institutet efter behov skulle upplåta en möteslokal för World Value Surveys arbete i Istanbul, preliminärt under en tioårsperiod.

Med ritningar på husets fem plan, totalt cirka 300 m^2, gjordes nu en slutgiltig kostnadskalkyl med hjälp av Fastighetsverket. Det skulle visa sig nödvändigt att riva den existerande byggnaden och återuppföra huset med samma utseende. Projektet växte ytterligare när det

stod klart att institutet i köpet och ombyggnaden måste inkludera en utbyggnad i källarplanet på husets baksida.

I september 2008 var förvärvstillståndet klart, husets hyresgäster flyttade ut och i slutet av året påbörjades rivningen av den gamla fastigheten. Efter ett längre vinteruppehåll med snö och regn var grävningsarbetet avslutat i september 2009. Stommen till det nya huset beräknades nu stå klar i november samma år.

När styrelsen i maj 2010 hade sitt årliga möte i Istanbul var annexets fasader klara med den nya entrén mot generalkonsulatets trädgård och Dragomanhuset. I huset pågick ett intensivt slutarbete men styrelsen kunde nu, trots de ännu inte färdiga trapporna, inspektera husets sex våningar från källarplanet med den mycket lyckade utbyggnaden mot baksidan till takvåningens forskarrum med en fin liten terrass med utsikt över generalkonsulatets och den intilliggande *tekkens* (dervishlogens) trädgårdar och ymniga grönska.

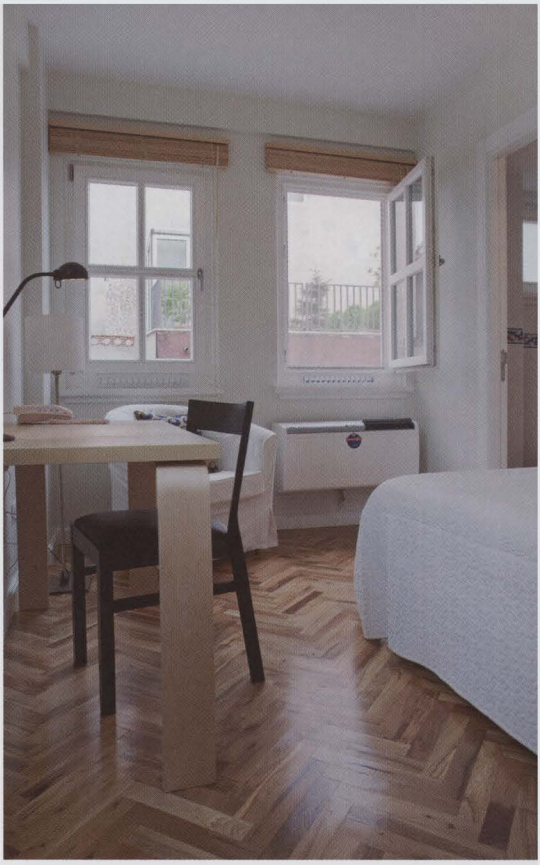
Huset står färdigt

I juni 2010 stod huset färdigt med murarna målade i samma gula färg som Dragomanhuset, samma sadeltak med rött taktegel som det tidigare huset men med en helt ny fasad mot trädgården. Framför huvudentrén vid den tidigare uteplatsen ligger nu en större stentäckt gårdsplan nedsänkt i nivå med entrén till auditoriet. Mot Ekelöf-lunden har husets öppnats med två franska dörrar, som sommartid kommer att erbjuda en fin kommunikation mellan terrassen och det innanförliggande mötesrummet. Fönsterindelningen med relativt små fönster har följt den placering av fönstren som fanns i det gamla huset. Husets baksida med den bruna träfasaden har bevarats och renoverats.

Av husets sex våningar är endast de två över mark synliga från entrésidan, övriga våningar nås endast genom huset, utom den våning närmast under entréplanet som också har en ingång från den intillig-

gande gränden. Ytterligare en ingång finns från gatan bakom huset till utrymmet i husets källarvåning.

Efter många och långa förhandlingar med myndigheterna fick institutet tillstånd att bygga en liten lägenhet med en miniterrass i husets takvåning. Den ursprungliga planen som innebar en uteplats med utsikt över Bosporen ändrades och man ser nu mot generalkonsulatets trädgård. Det var uppenbart, när det äntligen blev möjligt att komma upp på taket, att utsikten mot trädgården, Palais de Suède och den gamla dervish-tekkens nu nyrenoverade hus och trädgård, var vackrare och trivsammare. Ett löftesrikt resultat och en mycket väl genomförd ombyggnad.

Forskarlägenhet i det nya annexet. Foto Patrick Pihl, SFV.

Inredning med nordisk prägel

De tio gästrummen varav ett är handikappanpassat, köket, ett mindre samlingsrum med matplats för de boende i huset och ett större mötesrum för seminarier, kaffepauser under konferenserna eller mottagningar inreddes under sommaren. Gästrummens möblering kommer från IKEA, samlingsrummets stora bord och övrig inredning från Gärsnäs och Källemo och terrassens utemöbler från Byarum. Inredningen har en ljus, nordisk prägel med ett genomgående modernt anslag för att markera den nya byggnadens karaktär och för att skapa en funktionell miljö.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) bildades 1962 för att främja svensk och nordisk forskning i och om Turkiet, Främre Orienten och Centralasien, främst inom humaniora och samhällsvetenskap.

I institutets verksamhet ingår konferenser, seminarier och symposier, projektarbeten, doktorand- och magisterkurser, föreläsningsserier samt viss publiceringsverksamhet. SFII delar varje år ut ett antal stipendier. Institutet har många gäster och besökare och uthyrning av de tolv gästrummen spelar en viktig roll i detta.

SFII:s forskarkollegium väljer styrelsen, vars ordförande utses av regeringen. Verksamheten finansieras huvudsakligen av Utbildningsdepartementet.

På Forskningsinstitutets hemsida finns information om bl.a. program, projekt, publikationer, stipendier, styrelse och forskarkollegium samt verksamhetsberättelser för de senaste åren och verksamhetsplan 2009–2011.

Hemsida: www.srii.org

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul/ The Swedish Research Institute in Istanbul

P.K. 125 Beyoğlu
TR-344 33 Istanbul
Gatuadress: Istiklal Caddesi 247
Tünel, Istanbul
Tel: 0090-212-252-4119 *Fax:* 0090-212-249 7967
E-post: info@sri.org.tr
Direktör: Professor Elisabeth Özdalga (ozdalga@sri.org.tr)
Vice direktör: Marianne Boqvist (maboqvist@gmail.com)
Kanslist: Helin Şemmikanlı (helins@sri.org.tr)

Kansli i Stockholm
Skeppargatan 8, 3 tr
114 52 Stockholm
Tel: 08-662 7570 *Fax:* 08-665 3133
E-post: sfii @swipnet.se
Kanslist: Lena Andersson

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner är en stödförening till institutet som bildades 1988. Ordförande är Birgt Schlyter, professor i Centralasienkunskap vid Stockholms universitet. Föreningen arrangerar egna kulturprogram med anknytning till Forskningsinstitutets verksamhetsområde. Medlemskap erhålles genom insättning av årsavgiften 200 kronor på Föreningens postgiro. På Vänföreningens hemsida finns information om program, föreningens resestipendium, medlemskap samt senaste verksamhetsberättelsen.
Hemsida: www.istanbulvanner.se

Istanbulinstitutets Vänförenings resa till Istanbul 12–16 maj 2010

(Nedan följer ett sammandrag av deltagaren Lena Ullmans reserapport. Den fullständiga redogörelsen återfinns på Vänföreningens hemsida.)

Ett förväntansfullt gäng på 15 personer samlades på Arlanda onsdagen den 12 maj för avresa till Istanbul där vi landade vid 22-tiden. Vår värd Stefan Öfverholm mötte oss tillsammans med den engelsktalande guiden Yüksel Kıvrak och ledsagade oss till vårt hotell Grand Yavuz.

På torsdagsmorgonen hämtades vi av Stefan och Yüksel för en dagsvandring runt de centrala sevärdheterna, *Hippodromen, Sultan Ahmet Camii, (Blå Moskén), Topkapı-palatset, Yerebatan Sarayı, (Basilicacisternen), Kapalı Çarşı, (Grand Bazar)*. Dagen avslutades med en god middag på restaurang Mozaik.

På fredagen besåg vi den ytterst lilla rest av *Bucoleon-palatset,* som blev kvar efter att man dragit fram en järnväg genom området. Vi fortsatte till *Yedikule* i *Theodosius stadsmur* från 400-talet och *Gyllene Porten.* Nästa sevärdhet var *Kariye-museet, "Vår Frälsares kyrka i Chora"*, med Jesu liv i guldmosaik. Därefter besökte vi *Forskninginstitutet i Dragomanhuset*, där vi möttes av den charmerande Helin Şemmikanlı. Direktören Elisabeth Özdalga befann sig på resa med Institutets styrelse. Middag åt vi på restaurang Leb-i Derya med sin vidsträckta utsikt över Bosporen

Efter frukost på lördagen tog vi spårvagnen till Eminönü och steg på den båt, som tog oss genom Bosporen till *Anadolu Kavağı* på den asiatiska sidan. Väl framme, klättrade vi uppför branta gator och trapport till *den genuesiska fästningen Yoros Kalesi*, varifrån man ser ända tillbaka till Istanbuls norra höghusbebyggelse och till det vida utloppet mot

Deltagarna i Vänföreningens resa till Istanbul lyssnar till guiden Yüksel Kıvrak i Topkapı-palatsets "Tulip Garden". Foto Seve Ungermark.

Svarta Havet norrut. Till lunch intog vi en god grillad havsabborre i en av restaurangerna i hamnen.. Efter återkomsten till Eminönü gick de flesta i gruppen vidare till kryddmarknaden, *Mısır Çarşısı*. Middagen åts på Hotel Arcadias takterrass, med magnifik utsikt. Avresan skedde i ottan, söndag morgon. När vi landade på Arlanda hade det knappt hunnit bli lunchdags här hemma.

Artikelförfattare

Jesper Blid
Fil. mag.
Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
Thorildsplan 2
112 43 Stockholm
Jesper.blid@antiken.su.se

Marianne Boqvist
Ph.D. vice direktör för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
c/o Berg
Karusellvägen 9
126 31 Hägersten
maboqvist@gmail.com

Éva Á. Csató Johanson
Professor i turkiska språk
Institutionen för lingvistik och filologi
Uppsala universitet
Box 635
751 26 Uppsala
eva.csato@lingfil.uu.se

Christer Hedin
Universitetslektor i religionshistoria
Religionshistoriska avdelningen
Stockholms universitet
Åkersbärsvägen 14
181 64 Lidingö
christer.hedin@rel.su.se

Lars Johanson
Fil.dr, dr h.c., professor i turkiska språk
Seminar für Orientkunde
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
DE-55099 Mainz
johanson@uni-mainz.de

Ingmar Karlsson
Författare och f.d. ambassadör
Senior Fellow vid Centrum för Mellanösternstudier
Lunds universitet
Fredsgatan 2
222 20 Lund
Ingmar.karlsson@cme.lu.se

Elisabet Lorenz Werner
Kommunikatör Utrikesenheten
Statens fastighetsverk
Box 2263
103 16 Stockholm
elisabet.lorenz-werner@sfv.se

Ulla Lundström
Journalist och översättare från turkiska
Torsgränd 23
113 61 Sthlm
lundstrom.ulla@gmail,com

Simon Malmberg
Fil. dr
Svenska Institutet i Rom
Via Omero 14
I-00197 Roma Italien
malmberg@isvroma.org

Johan Mårtelius
Professor i arkitekturhistoria
Kungl. Tekniska Högskolan
100 44 Stockholm
johan.martelius@arch.kth.se

Ingela Nilsson
Professor i grekiska, publiceringsansvarig för SFII
Institutionen för lingvistik och filologi
Uppsala universitet
Box 635
751 26 Uppsala
ingela.nilsson@lingfil.uu.se

Paavo Roos
Docent och universitetslektor (em.)
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Näckrosgatan 2
252 71 Råå
paavo.roos@telia.com

Annika Svahnström
Redaktör för Dragomanen
Tranhusgatan 10
621 55 Visby
annika.svahnstrom@gmail.com

Lena Ullman
Översättare
Trolle Bondes gata 1
162 72 Vällingby
ullman_lena@hotmail.com

Andreas Ådahl (1938–2009)
Fd ambassadör

Karin Ådahl
Docent, 2003–2008 direktör för SFII
Strandvägen 23
114 56 Stockholm
karin.m.adahl@gmail.com

Elisabeth Özdalga
Professor, direktör för SFII
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Istiklal Caddesı 247
Beyoğlu, 34 433 Istanbul
ozdalga@sri.org.tr

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner